

De Romeinse *Collegia* als Sociaal-Emotionele Aanvulling op de *Familia*

Een comparatieve, historiografische analyse

Twan van Lith s1005863

Bachelor Geschiedenis, Leerjaar 3

Cursus: Bachelorwerkstuk (LET-GESB3100)

Begeleidster: Mw. M. Groen-Vallinga

Februari t/m Juli 2020

Totaal Aantal Woorden: 10.000

Inhoudsopgave

Inleiding - Romeinse Collegia: een Beknopt Historiografisch Overzicht	pag.3
Methodologische Overwegingen	pag.9
Hoofdstuk I - Het Funeraire Aspect van Romeinse <i>Collegia</i>	pag.11
1.1 – <i>Collegia</i> en de Provisie van Maatschappelijke Ondersteuning	pag.13
1.2 - <i>Collegia</i> en de Provisie van een Postume Statusverzekering	pag.15
1.3 – Begrafenis, Verbinding tussen <i>Collegia</i> en <i>Familia</i> : Kanttekeningen	pag.17
1.4 – <i>Collegia</i> : Begrafenisclubs en Meer?	pag.19
Hoofdstuk II – Romeinse Collegia en Sociabiliteit; een Stabiele Terugvalsbasis	pag.20
2.1 - <i>Collegia</i> en de Provisie van een Vriendschappelijke Sfeer	pag.22
2.2 - <i>Collegia</i> en de Provisie van Sociale (maar ook andere) Kansen	pag.25
2.3 - <i>Collegia</i> en hun Sociaal Includerende Karakter	pag.27
2.4 - <i>Collegia</i> : Dé Ladder naar Sociaal Succes?	pag.29
Hoofdstuk III - <i>Collegia</i> als Familie: Substituut of Verbindingssymboliek?	pag.30
3.1 - Het <i>Collegiale</i> Leven als Weerspiegeling van het Familiale Leven	pag.32
3.2 - (Fictieve) Familiariteit in de Structuur van <i>Collegia</i>	pag.34
3.3 - <i>Collegia</i> als Opvang voor ‘Familielozen’; Theoretische Opmerkingen	pag.36
3.4 - <i>Collegia</i> als Substituut voor <i>Familia</i>	pag.37
Conclusie - Romeinse <i>Collegia</i> als Sociaal-Emotionele Aanvulling op <i>Familia</i>	pag.38
Bibliografie	pag.41

Inleiding - Romeinse *Collegia*: een Beknopt Historiografisch Overzicht

De sociaal-historische geschiedenis van de Oudheid kent een groeiend literair corpus.¹ Een onderzoeksveld dat, daaropvolgend, onlosmakelijk met het onderzoek naar de klassieke oudheid verbonden is, is het onderzoek naar de stedelijke maatschappij van Rome en andere urbane gebieden die samen een vitaal onderdeel van het Keizerrijk vormden.² Daarbij dienen we ons echter bewust te zijn dat er geenszins gesproken kan worden over een homogeen fenomeen als 'de' Romeinse maatschappij.³ Een inwoner van de hoofdstad zou bijvoorbeeld anders ingepast moeten worden dan een inwoner van een ruraal gebied binnen het keizerrijk. Deze onderscheiding is niet puur geografisch. Ook in mentaliteit en belangen verschillen Romeinen onderling. Dit krijgt uiting in de diverse ordes en gemeenschappen binnen het rijk. Wanneer dergelijke afwegingen niet gewaarborgd worden zou dit afdoen aan de dynamiek die deze 'samenleving' vormt. Daarnaast dienen we af te bakenen op welk niveau zaken geanalyseerd worden. Worden zaken op microniveau bekeken, zoals persoonlijke relaties en vriendschappen? Of richten we ons op macrokwesties zoals grootschalige ontwikkelingen of institutionele sociaal-economische handelingen?

Deze vraagstukken zijn niet willekeurig; ze zijn in min of meer deze omschrijving ingepast in historisch onderzoek naar sociale fenomenen uit de Romeinse samenleving. Dit onderzoeksveld geniet een immer groeiende belangstelling vanuit de geschiedwetenschapsdiscipline en wordt met de dag uitgebreid.⁴ Historici, en met hen anderen, hebben uitgebreide en succesvolle pogingen ondernomen om het leven van de Romein in beeld te krijgen en zo keizerrijk, hoofdstad en haar bewoners fundamenteel anders te typeren.⁵

¹ The University of Manchester, 'Roman Social History – Some Bibliography' <https://personalpages.manchester.ac.uk/staff/Tim.Parkin/romsochistbibl.html> (geraadpleegd 1 mei 2020) biedt een verkennend, maar bruikbaar historiografisch overzicht van werken die zich richten op de sociale historie van Rome, voornamelijk gericht op de Keizertijd.

² N. Morley, 'Population Size and Social Structure' in Paul Erdkamp ed., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 29-44, aldaar 29-30.

³ S. Treggiari, 'Roman Social History: Recent Interpretations' (Ottawa, 1973), 149 – 164, aldaar 151 – 152. Toch wordt in het vervolg, ondanks deze kanttekening, wel gebruik gemaakt van dit concept.

⁴ Ibidem, 150. Treggiari legt uit dat sociale geschiedschrijving echter pas mogelijk werd door de inspanningen van twee publicaties die historici uit de twintigste eeuw beïnvloed heeft; Theodor Mommsens omvangrijke project *Corpus Inscriptionum Latinarum* en de daaruit volgende *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, met August Pauly als voornaamste bijdrager.

⁵ P. Erdkamp ed., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) verschaft een overzichtelijk en uitgebreid overzicht van verschillende thema's na deze opleving van historische interesse in de sociale opbouw van het Romeinse Keizerrijk, met inachtneming van deze paradigmatische kanttekeningen.

Belangrijke inzichten zijn uit deze inspanningen ontstaan. Historici zien in dat Rome voor haar leefbaarheid vooral afhankelijk was van de dynamiek van haar inwoners, niet enkel van expansionistische impulsen vanuit de keizerlijke sfeer.⁶ Het in beeld brengen van de Romeinse samenleving echter is voor historici een omvangrijke, complexe taak. We dienen ons bijvoorbeeld af te vragen of het mogelijk is om maatschappelijke clusters en andere divisies te onderscheiden, zeker gezien het feit dat de Romeinse samenleving berustte op overlappende netwerken.⁷ En als dit al mogelijk blijkt, is dit een onderscheid zoals Romeinen voor ogen hadden? Zeker voor de non-elite gelden deze kanttekeningen sterk.. De zoektocht naar een beeld van de non-elitaire Romein wordt bemoeilijkt door bronnen-schaarste; versterkt door een fragmentarisch corpus aan materiaal over vrouwen, migranten en andere non-elitaire groepen, staan historici in dit opzicht voor uitdagingen..

Al deze moeilijkheden zijn van toepassing op een maatschappelijk fenomeen uit de Romeinse geschiedenis; namelijk Romeinse associaties, ook wel *collegia*. Deze verenigingen vormen een voorbeeld van de complexiteit van onderzoek naar de sociale inrichting van Rome. Dat begint al bij het vaststellen van een complete en bruikbare definitie van de term *collegium*, in enge zin en ook interdisciplinair. Het duiden van een *collegium* of associatie begint vandaar dan ook in het vaststellen van de kerneigenschappen van deze verenigingen. Vanaf het punt dat Mommsen stelde dat *collegia* een waardig onderzoeksthema vormden, hebben generaties historici, elk volgens historiografische tradities, getracht de *raison d'être* van *collegia* te duiden.⁸ Een belangrijke stap voor historici –zoals J.S. Perry opperde– is het plaatsen van *collegia* in de context van diens eigen tijd; dat wil bovendien zeggen dat zij geplaatst dienen te worden in de context van hun eigen sociale omgeving.⁹ Dit komt voort uit de verplaatsing van de historisch-wetenschappelijke focus naar de interne zaken binnen de *collegia*, daar zij daarvoor onderzocht werden in het licht van de vijandige houding van de autoriteiten richting *collegia*; zo zou Caesar een verbod gelegd

⁶ Morley, 'Population Size and Social Structure' 29-30.

⁷ M. Groen-Vallinga, *The Roman World of Work: Social Structures and the Urban Labour Market of Roman Italy in the First Three Centuries AD*, aldaar Chapter 5: *Non-Familial Labour Collectives* (PhD thesis Universiteit Leiden, 2017) 229.

⁸ O.M van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East* (Amsterdam, 1997) 6-7 geeft een overzicht van deze betreffende historiografische tradities. Verder stipt J. Liu, 'Professional Associations' in Paul Erdkamp ed., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 352-369, aldaar 358 een fundamenteel analytische kwestie aan wat betreft de samenstelling van *collegia*. Spreken we namelijk bij samenkomst van drie personen al over een officieel *collegium*? Wettelijk gezien wel, maar of dit bijdraagt aan een diepgaande analyse, is nog maar de vraag.

⁹ J.S. Perry, 'Introduction' in: Idem ed., *The Roman Collegia: The Modern Evolution of An Ancient Concept* (Leiden, 2006) 1-22, aldaar 6-7.

hebben op de *collegia*, uitgezonderd de *collegia* die hun origine vonden in de koningstijd.¹⁰ De bewering dat die *collegia* hun origine vonden in de koningstijd is niet verifieerbaar; dit kan een laat-Republikeinse inventie zijn om vijandigheid jegens *collegia* tegen te gaan.

Als mijlpaal in onderzoek naar *collegia* verwijzen historici immer naar Waltzing, wiens *Étude historique sur les corporations professionnelles* nog altijd leidend is in het onderzoek naar *collegia*, ongeacht discipline.¹¹ Mede door zijn pioniersstatus hebben ideeën van Waltzing – zij zouden voornamelijk een ‘vuurbestrijdingsploeg’ vormen – lange tijd het debat vormgegeven wat betreft de professionaliteit en intentionele aard van de *collegia*.¹²

Historici nemen echter wel stappen van Waltzings benadering vandaan en neigen naar een benadering van *collegia* die meerdere facetten includeert. Belangrijke stappen zijn hier reeds genomen. Zo zijn historici afgestapt van het idee dat een *collegium*, zoals frequent verondersteld werd, hoofdzakelijk als begrafenisclub getypeerd kon worden. Historici zijn het er nu over eens dat *collegia* een funeraire dimensie zouden hebben gehad.¹³ Dit faciliteert pogingen meerdere kenmerken te integreren in beeldvorming over *collegia*, specifiek gebonden aan afgebakende disciplines. Zo is de trend ingezet om het sociale, maar ook economische aspect van de associaties duidelijker in beeld te brengen. Professionaliteit zou wellicht vervangen kunnen worden door sociabiliteit, zoals Ramsay MacMullen introduceerde in *Roman Social Relations*. MacMullen onderstreepte juist dat streven naar sociabiliteit en ‘conviviality’ binnen *collegia* prevaleerde boven het streven naar economische voordelen.¹⁴ Waren *collegia* meer dan werkersverenigingen? Waren zij eerder sociale verenigingen?¹⁵ Welke aard prevaleert is voor nu minder belangrijk. Vitaal is dat historici zich juist bewust zijn geworden van de multidimensionaliteit van *collegia*.¹⁶

¹⁰ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 232, met verwijzing naar L. De Ligt, ‘Governmental Attitudes towards Markets and Collegia’ in: E. Lo Cascio ed., *Mercati Permanenti e Mercati Periodici nel Mondo Romano* (Baro, 2000) 237-252, aldaar 247-249.

¹¹ Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, 6-7 en J.S. Perry, ‘Chapter Six: Socialism and Sociability: The Collegia since 1945’ in: Idem ed., *The Roman Collegia: The Modern Evolution of an Ancient Concept* (Leiden, 2006) 191-213 geven een helder historiografisch overzicht van de ontwikkeling van het onderzoek naar de Romeinse *collegia*. Beiden leggen uit waarom het werk van Jean-Pierre Waltzing ook tegenwoordig onmisbaar is bij analyse van *collegia*. Toch is ervoor gekozen dit werk niet in het primaire materiaal mee op te nemen; het werk is gedaateerd en behoeft absoluut een herziening, zodat de historiografische waarde nog groter wordt.

¹² Perry, ‘Introduction’ 14 – 15. “... Jean-Pierre Waltzing ... took the point even further, suggesting that the *centonarii* were organized brigades of professional ‘sapeurs-pompier’...”.

¹³ Liu, ‘Professional Associations’ 364-365.

¹⁴ R. MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. To A.D. 284*, (New Haven en London, 1974) 77-80.

¹⁵ K. Verboven, ‘Professional Collegia: Guilds or Social Clubs?’ in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn, K. Vandenbroucke en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011) 187-195 stelt deze vraag zelfs letterlijk.

¹⁶ Ibidem, 3.

Een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar de aard van *collegia* is Hopkins, daar hij een nieuwe denkwijze presenteerde in analyse van Romeinse 'associaties'. Hopkins toonde hoe *collegia* zich al dan niet bewust begonnen te profileren als dragende sociaaleconomische factor binnen de samenleving.¹⁷ Dit wordt volgens Hopkins deels verklaard door de funeraire kenmerken van *collegia*. De Romeinse samenleving hechtte grote waarde aan omgang met overledenen.¹⁸ Maar de dood kon zich onverwachts aankondigen, hetgeen niet samen ging met de financiële onzekerheid, voor minderbedeelde Romeinen, de *tenuiores*.¹⁹ Hopkins verklaart middels deze sociologische gedachtegang de populariteit van *collegia* bij deze bevolkingslagen, maar stelt dat de angst voor een premature begrafenis niet de enige reden om lid te worden van een *collegium*.²⁰ Collegia hadden daarnast sociale aantrekkingskracht, daar leden buiten traditionele familiestructuren ook terug konden vallen op extra-familiale verbintenis. Wellicht vormden samenkomsten, banketten en festiviteiten een belangrijker onderdeel van lidmaatschap dan eventuele financiële ondersteuning, en zodoende de garantie van een gearrangeerde begrafenis.²¹ Hopkins introduceerde zo een nieuwe trend in wetenschappelijke analyse van *collegia*.²²

De focus op sociabiliteit binnen *collegia* werd verder uitgediept in de inspanningen van Ausbüttel en vooral Patterson.²³ Daar Ausbüttel pleit voor aanpassing van terminologie in het spreken over *collegia* (vooral wat betreft 'collegia funeraticia'), plaatste Patterson *collegia* in de veranderende stedelijke context tijdens de transitie naar keizerrijk.

¹⁷ De plaats van *collegia* binnen de samenleving werd nog verder getypeerd door J.R. Patterson, 'The Collegia and the Transformation of the Towns in Italy in the Second Century AD' in: Ecole Française de Rome ed., *L'Italie d'Auguste à Diocletien. Actes du Colloque International de Rome* (Rome, 1994) 227 – 238

¹⁸ K. Hopkins, *Death and Renewal: Sociological Studies in Roman History Volume 2* (Cambridge, 1983) met name hoofdstuk 4 handelt over de plaats van en het omgaan met de dood in het oude Rome. Heel bruikbaar is zijn differentiatie tussen de elite en non-elite van Rome in de belevenis van thema's zoals de dood.

¹⁹ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 238. De typering van modale Romeinen als *tenuiores* is ontleend aan het interpreteren van de uitvaardiging van de Senaat ten opzichte van *collegia* in het 'Senatus Consultum de Collegiis Tenuiorum'. Hier kan de laatste term gelezen worden als 'behoevend', of zelfs 'arm'. Dit zou kunnen uitnodigen tot het idee dat dergelijke organisaties gewoonweg voorkwamen onder deze 'behoevende' laag van de bevolking. In het vervolg zal uitgelegd worden waarom deze interpretatie niet altijd correct is.

²⁰ Hopkins, *Death and Renewal*, 213 -214.

²¹ Ibidem, 214,

²² Perry, 'Socialism and Sociability' 208 – 210.

²³ F.M. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches* (Kallmünz, 1982), zoals genoteerd in O.M. van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East* (Amsterdam, 1997).

Patterson legt uit hoe *collegia* hier hun rol verstevigden middels hun status van civiele weldoeners. Zij stonden in contact met de bestuurders en handelden, zoals Patterson stelt, soms zelfs uit naam van de bevolking als geheel.²⁴ Patterson meent dan ook dat deze sociabiliteit aan de voorgrond van onderzoek naar de *collegia* geposteed moet worden.²⁵

Daarmee is de bestaansreden van *collegia* echter nog steeds niet vastgesteld, of staat vast welk kenmerk hun aard het meest compleet omvat. Van Nijf maakte deze notie nog urgenter. Allereerst zijn er implicaties gemoeid met spreken over 'de *collegia*'. Dit impliceert namelijk meer uniformiteit in *collegia* dan het bronmateriaal doet vermoeden.²⁶ Er bestaat een grote variëteit in benaming voor deze verenigingen, en pogingen hen te definiëren middels slechts één activiteit zou volgens van Nijf afdoen aan hun dynamiek binnen de stedelijke sociabiliteit alsook het *collegium* zelf, zeker gezien leden van 'associatieve fenomenen' zich niet bezighielden met precieze benaming van hun vereniging.²⁷

We zien dat (fundamentele aspecten) van *collegia* niet eenvoudig te duiden zijn. Om hen beter te kunnen duiden, dienen we wellicht vergelijkingsmateriaal te gebruiken. Een fenomeen dat zich wellicht voor deze comparatieve analyse leent, is een ander sociaal en fundamenteel fenomeen uit de antieke wereld; de traditionele kernfamilie. De *familia* was een van de voornaamste structuren uit de Romeinse samenleving; het belichaamde wellicht zelfs het belangrijkste facet van het uitdragen van identiteit.²⁸ Status, zowel elitair als non-elitair, viel of stond met het sociale aanzien dat iemands familie genoot. 'Familie' behelsde in de Romeinse wereld dan ook meer dan enkel het beeld van vader-moeder-kinderen; familie, of *domus*, was als het ware een grote, intertemporele entiteit.²⁹

²⁴ Patterson, 'The *Collegia* and the Transformation of the Towns in Italy in the Second Century AD', 232.

²⁵ J.R. Patterson, 'Patronage, Collegia and Burial in Imperial Rome' in: Steven Bassett ed., *Death in Towns, 100-1600* (Leicester, 1992) 15-27, aldaar 20, zoals genoteerd in J.S. Perry, 'Chapter Six: Socialism and Sociability: The *Collegia* since 1945' in: Idem ed., *The Roman Collegia: The Modern Evolution of an Ancient Concept* (Leiden, 2006).

²⁶ Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, 9 – 11.

²⁷ Ibidem, 10.

²⁸ B. Rawson, 'Family and Identity' in: Paul Erdkamp eds., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 93 – 110, aldaar 93 – 94.

²⁹ R.P. Saller, "'Familia, Domus", and the Roman Conception of the Family' in: *Phoenix* 38:4 (Toronto, 1984) 336 -355, aldaar 336 -337, alsook 349. De *familia* en noties van verwantschap waren niet enkel present binnen de muren van het huis; ook in het imperiale beleid was deze structuur een metafoor die voor de Romeinen tot de verbeelding sprak. Alom bekend zijn de parallellen die Augustus voor zichzelf en zijn vrouw Livia propageerde; respectievelijk *pater* en *mater patriae*.

Ook voor de onderlinge relatie tussen *collegiati* is deze typering gebruikt. Door het ontbreken van familie, aangevuld met de betrokkenheid binnen het *collegium* konden noties van fictief verwantschap prevaleren. Dit maakt dat Romeinse *collegia* in het historiografisch debat meerdere keren getypeerd zijn als een substituut voor de traditionele kernfamilie.³⁰ *Collegia* en noties van familiariteit en verwantschap zijn, ondanks de mogelijkheden die zij bieden voor historisch onderzoek, niet nieuw. Verschillende auteurs hebben al aandacht besteed aan deze sociale parallel, als deel van een werk, of als leidend thema.³¹ Wellicht kan met deze ‘surrogaat-familiale’ relatie tussen *collegiati* als uitgangspunt aan toch op bescheiden wijze bijgedragen worden aan beter conceptueel begrip van *collegia*.³²

In een stad waar traditionele familiebanden nog immer invloedrijk waren, vormde een *collegium* een alternatief voor hen die traditioneel gezien geen plek hadden in de civiele orde van Rome.³³ De eventuele noties van non-familiaal verwantschap binnen een organisatie nodigt uit om *collegia* op deze wijze te onderzoeken. Deze noties werden soms erg concreet.³⁴ Voorzichtigheid dient hier echter wel gewaarborgd te worden. Hoewel deze noties van verwantschap soms concreet zijn, betekent dat niet dat *collegia* dit compensatoire karakter per definitie hadden. Wellicht vormden zij incidenteel een emotionele aanvulling en was het geen doel een substituut te vormen voor gemis van familie.³⁵

³⁰ E. Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’ in: *Hermes* 138:1 (Stuttgart, 2010) 455 – 469, aldaar 455-456.

³¹ Zo betitelde Waltzing het leven binnen de *collegia* als ‘la vie familiale’; De Robertis beschouwde *collegia* als een ‘grandi famili’; Schultz-Falkenthal zag hen ‘so etwas wie eine grosse Familie’.
Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 256.

³² Perry, *The Roman Collegia*, 208.

³³ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 250 – 252, alsook Liu, ‘Professional Associations’, 362.

³⁴ E. Hemelrijk, ‘Patronesses and “Mothers” of Roman Collegia’ in: Mario Teló ed., *Classical Antiquity* 27:1 (Berkeley, 2008) 115 – 162, aldaar 115 – 117; Hemelrijk hoe belangrijke vrouwen binnen sommige associaties bekend stonden als beschermend figuur, welke status betiteld werd met de naam *mater collegii*.

³⁵ S.G. Wilson, ‘Voluntary Associations: An Overview’, in: J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson ed., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London, 1996) 1-14, aldaar 13-14.

Methodologische Overwegingen

Overwegingen te over dus wat betreft Romeinse *collegia*.³⁶ In dit werkstuk zal voornamelijk getracht om sociaal-emotionele kenmerken van *collegia* uit te lichten. Er zal middels vergelijkende analyse getracht worden deze beoogde kenmerken te typeren, en te verklaren als eventuele aanvulling op de traditionele Romeinse familiestructuren. Werken met deze structuren uit de civiele sfeer, die ondanks overeenkomsten toch fundamenteel verschillen, brengt methodische afwegingen met zich mee. Deze obstakels dienen aanvankelijk ook aangestipt te worden om onduidelijkheid te voorkomen en structuur te bewaren.

Spreken over 'Romeinse *collegia*' impliceert dat deze groepen gekenmerkt worden door een zekere homogeniteit. Deze zienswijze is echter zowel historisch- als historiografisch gezien incorrect; er bestond immers geen 'blauwdruk' voor Romeinse *collegia*.³⁷

Elk *collegium* profileerde zich anders; dit krijgt in het onderzoek uiting op bijvoorbeeld twee manieren. Allereest bestaat er verscheidenheid aan naamgeving wat betreft deze groeperingen; Wilson benadrukt dit gegeven door te tonen welke termen reeds gangbaar waren in de Oudheid; *collegium*, *secta*, *factio* zijn slechts voorbeelden van deze brede, maar complexe terminologie.³⁸ Daarnaast beslaan deze benamingen voornamelijk het westelijk deel van het Rijk; voor oostelijke *collegia* bestonden andere benamingen.³⁹

Ten tweede profileerden *collegia* zich middels herkenbare kernzaken: bezigheid, professionaliteit en haar ledenbestand. Toch is het in dit onderzoek niet haalbaar deze differentiatie te waarborgen. Het is voor één *collegium* al een opgave om haar organisatie, karakter en ledenbestand te duiden. Het scharen van deze associaties onder één overkoepelende noemer is dan ook niet om die differentiatie teniet te doen. Het helpt echter wel de kern van de analyse te ondersteunen, namelijk het uitlichten van overlap tussen diverse vormen van dit complexe sociale fenomeen.⁴⁰ Juist deze sociaal-emotionele aanvulling staat centraal in dit historiografische onderzoek naar het collegiale fenomeen.

³⁶ De Romeinse *collegia* uit het westelijke deel van het keizerrijk zijn voor dit onderzoek het punt van focus. Dat wil echter niet zeggen dat er geen historisch onderzoek gedaan is naar de verenigingen en associaties uit het oosten van het keizerrijk, of zelfs verenigingen die zich eerder manifesteerden dan de *collegia* uit de urbane omgeving van bijvoorbeeld Rome. Zie bijvoorbeeld het monumentale werk van Onno van Nijf, dat al vermeld is.

³⁷ D.D. Binder, *Into the Temple Courts: The Place of the Synagogues in the Second Temple Period* (Atlanta, 1999) 245-246 zoals genoteerd in Anders Runesson ed., *The Ancient Synagogue its Origins to 200 C.E. : A Source Book* (Leiden, 2008).

³⁸ Wilson, 'Voluntary Associations', 1.

³⁹ van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, 9-10 noemt enkele benamingen.

⁴⁰ Ibidem, 9.

De uitgelichte (en de wellicht nog dieper uit te werken) noties van fictief verwantschap kunnen wellicht een aanvulling vormen op bestaande ideeën uit de historiografie. Door *collegia* met de traditionele *familia* te vergelijken kunnen wellicht nieuwe ideeën geopperd worden over de intentionele, vermeende sociale aard van *collegia*. Mijn doel is om deze ideeën te realiseren aan de hand van theorieën uit het historiografisch debat over het *collegiale* fenomeen, eventueel aangevuld door informatie uit primaire bronnen over *collegia*. Zo zal onderzocht worden op welke manieren *collegia* uit Rome (en eventueel Ostia) een sociaal-emotionele aanvulling konden vormen op de traditionele kernfamilie tijdens het Keizerrijk. Dit is dan ook de hoofdvraag van dit historiografische onderzoek.

Deze geografische en chronologische afbakening heeft te maken met de beschikbaarheid van materiaal, zowel wat betreft primair bronnenmateriaal als literatuur. Het is namelijk dat het bronnencorpus voor deze twee steden het meest uitgebreid is.⁴¹ Weliswaar zijn deze bronnen intensief uitgewerkt, maar wellicht kunnen deze bronnen zodanig ingezet worden dat zij bijdragen aan dit onderzoek. Deze afbakening heeft ook te maken met het feit dat Rome met het aanbreken van het *principaat* een stedelijke groei kende; de bevolking groeide gestaag en gradaties van urbanisatie namen toe.⁴² Het vertrek van de oud-Republikeinse elite creëerde kansen voor *collegia* om lacunes in de civiele infrastructuur op te vullen. Zodoende integreerden zij des te meer in de stedelijke orde.⁴³

Het integreren van Ostia daarnaast lijkt niet meer dan een logische stap. Naast het feit dat Ostia wat betreft dynamiek het meest lijkt op Rome door haar nauwe connectie met de hoofdstad, is het bekend dat Ostia een grote verscheidenheid aan *collegia* kende.⁴⁴

In het eerste hoofdstuk zal de analyse vormgegeven worden aan de hand van de ondersteunende rol van *collegia* bij begrafenissen (van hun leden). Zoals gezegd was dit gegeven vroeger bepalend voor de beeldvorming wat betreft *collegia*, maar in dit werk vormt dit aspect slechts een deel van de analyse. In het tweede hoofdstuk zal de sociabiliteit van de Romeinse *collegia* centraal staan. Er zal getracht worden hun sociale aard te duiden in de civiele dynamiek van de stad. In het derde hoofdstuk zal de feitelijke en symbolische overlap met de traditionele kernfamilie de analyse van fundament voorzien. Afsluitend worden bevindingen in perspectief gesteld middels kritische nabeschuiving.

⁴¹ van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, 9 – 10.

⁴² Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 231.

⁴³ Patterson, 'The Collegia and the Transformation of the Towns of Italy', 232.

⁴⁴ Ibidem, 252.

Hoofdstuk I – Het ‘Funeraire’ Aspect van de Romeinse *Collegia*

Om tot deze comparatieve analyse tussen de *collegia* enerzijds en de traditionele familie-structuur anderzijds te komen dienen we onszelf zodanig te positioneren dat we, als het ware, tussen deze twee complexe structuren in geraken. Om dit te bereiken dient er gezocht te worden naar een verbindend historisch gegeven tussen de Romeinse *collegia* en de traditionele *familia*. Gezien de complexiteit van beide begrippen, komt de vraag naar voren welk gegeven hier historiografisch schikt voor beide structuren. Dit zou, in lijn met de invalshoek van dit onderzoek, een meerledig sociaal-emotioneel fenomeen moeten behelzen dat zowel de *collegia* als de *familia* bij leven bezighield. De mogelijkheden lijken in dit opzicht erg uitgebreid; in verschillende wetenschapsdisciplines, zoals in de inleiding uitgelegd is, lijken zich hier concepten voor te doen die geschikt zouden zijn om deze analyse van een fundament te voorzien.⁴⁵ Een gegeven, in lijn met de gekozen invalshoek en met de te bestuderen fenomenen doet zich voor in de Romeinse begrafenis cultuur..

Het funeraire aspect van *collegia*, aansluitend hierop, heeft de historiografie over het Romeinse associatieve fenomeen lange tijd fundamenteel gevormd; door Mommsens ideeën, gebaseerd op zijn interpretatie van de collegiale codexinscriptie van het inmiddels beroemde ‘salutary’ *collegium* gewijd aan Diana en Antinous, gelegen in Lanuvium, zijn Romeinse *collegia* na Mommsen vaak getypeerd als begrafenisclubs.⁴⁶ Mommsen stelde namelijk middels deze gedetailleerde codex dat Romeinse *collegia* hun bestaansreden ontleenden aan deze funeraire activiteiten; de term ‘*collegia funeraticia*’ was geboren.⁴⁷

⁴⁵ Historici hebben frequent gezocht naar manieren om de *collegia* te duiden binnen verschillende sferen. Sterker nog, wellicht zijn deze inspanningen het voorbeeld van de historische intrige van de *collegia*; in welke sfeer kunnen zij het best getypeerd worden? Waren *collegia* economisch van aard? Waren *collegia* sociale verenigingen, vergelijkbaar met vriendenclubs? Of zit de essentie van *collegia* hier tussenin? Hoewel historici steeds meer neigen naar het laatste, ligt de focus in dit essay vooral op hun sociale kenmerken. Hier wordt de gedachtegang van bijvoorbeeld R. MacMullen gevolgd, die stelt dat de *collegia* vooral sociabiliteit uitdroegen, gevolgd door K. Hopkins.

⁴⁶ A. Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law: The Collegium of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) Reconsidered’ in: *Aposteldekret und Antikes Vereinswesen. Gemeinschaft und ihre Ordnung* (Tübingen, 2011) 207-296 benadrukt het belang van de ontdekking van deze codex, maar herziert wel de tekortkomingen ten aanzien van de studie over *collegia* in de bredere zin. De term ‘salutary’, indien gebruikt, is dan ook ontleend aan de herziene analyse van Bendlin.

⁴⁷ Van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 5-7, alsook Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 28 verklaren de gedachtegang van Mommsen met welke hij tot deze benaming voor *collegia* in de algemeenheid uitkwam. Uit de inscriptie én uit het genoemde *senatus consultum* maakte hij op dat het inzamelen van geld voor begravenissen de enige legitieme reden tot samenscholing omvatte; wellicht niet een onlogische interpretatie, wel een beperkte, daar Bendlin ook uiteenzet waarom deze benadering niet volstaat.

Hoewel historici vandaag de dag consensus bereikt hebben dat deze benaming op zowel historisch als historiografisch niveau tekortschiet, wil dat niet zeggen dat het funeraire aspect van *collegia* niet als fundament van analyse kan dienen.⁴⁸ Want juist dit kenmerk van *collegia* is in de typering van hun maatschappelijke dynamiek van noemenswaardig belang; zeker gezien de nadruk gelegd wordt op de juiste gemeenschappelijke handelswijze bij overlijden van een *collegiatus*. Maar liefst veertig procent van de artikelen uit de codexinscriptie van het genoemde *collegium* uit Lanuvium bespreekt visie en regulering voor leden bij overlijden⁴⁹; alle reden om dit aspect te integreren in de analyse⁵⁰. De kwantitatieve overhand van deze 'by-laws' wat betreft de realisatie van een begrafenis, suggereert daarom dan ook binnen de *collegia* sterk het idee heerste dat de begrafenis de voornaamste activiteit, zoals Mommsen stelde.⁵¹ Gezien het emotionele, prestigieuze belang van een nette begrafenis in Romeinse kringen, is dit geen illegitieme gedachtegang.⁵² We kunnen ons hier wellicht het een en ander van voorstellen, daar begrafenissen ook in moderne zin van het woord financiële en emotionele probleemstukken teweeg brengen.

In dit hoofdstuk zal het (vermeende, in een kritisch perspectief ten opzichte van bijvoorbeeld Mommsen, maar ook in beperkte mate ten opzichte van Hopkins) funeraire aspect van *collegia* leidend zijn voor de analyse.⁵³ Drie aspecten van deze funerariteit zullen uitgelicht worden om aan te tonen dat juist funerariteit, zeker in de civiele, maar ook familiale én *collegiale* sferen van Rome, een belangrijke verbinding vormt in de overkoepelende vergelijking tussen de traditionele kernfamilie enerzijds en *collegia* anderzijds. Onderzocht zal worden op welke wijze bijdrage van *collegia* aan begrafenissen een potentiële aanvulling vormde op gevoelens van (fictieve) connectie tussen *collegiati* onderling.

⁴⁸ Liu, 'Professional Associations', 364.

⁴⁹ Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law' 213 – 215 verschaft een herziene vertaling van de codexinscriptie van het *collegium* van Diana en Antinous, in welke de funeraire regulatie zoals gezegd een aanzienlijk deel van de totale inscriptie behelst.

⁵⁰ Het spreken over het overlijden van een *collegiatus* wil niet zeggen dat vrouwen uitgesloten waren van toetreding tot een Romeins *collegium*. Groen-Vallinga benadrukt dat hoewel *collegia* theoretisch voor elke Romein toegankelijk waren, vrouwen (*collegiatae*) echter zelden verschijnen in de alba. Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 244-245.

⁵¹ Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law', 217 voor het overzicht wat betreft de kwantitatieve overhand van funeraire wetten binnen het *collegium* van Diana en Antinous.

⁵² Ibidem, 217 ontkracht deze gedachtegang echter. Ik meen dat bepaalde aspecten analytisch nuttig zijn.

⁵³ Wat betreft perspectief ten opzichte van bijvoorbeeld T. Mommsen bedoel ik voornamelijk het gegeven dat *collegia* niet beschouwd kunnen worden als enkel begrafeniscclubs. Hoewel Hopkins al een breder perspectief toepaste op *collegia* is hij ook enigszins eenduidig in zijn typering van *collegia*. Dat is hetgeen dat ik tracht te voorkomen in dit werkstuk. Mocht dit wel zo overkomen, dan is dit niet de achterliggende gedachte geweest. De dynamiek van *collegia* zo namelijk niet tot uiting.

1.1 - *Collegia* en de Provisie van Maatschappelijke Ondersteuning

Historici hebben de maatschappelijke aantrekkingskracht van de Romeinse *collegia* op verschillende manieren getracht te typeren.⁵⁴ Frequent wordt gerefereerd naar de financiële steun voor de traditionele kernfamilie (en hen zonder deze sociale terugvalsbasis), georganiseerd vanuit de liefdadigheid van *collegia*.⁵⁵ In het realiseren van een begrafenis kon een *collegium* op verschillende manieren mogelijk dienst doen als financieel, en daarvanuit ook sociaal vangnet voor haar leden.⁵⁶ Daarover in het volgende hoofdstuk meer.

De realisatie van een begrafenis betrof ook voor modale Romeinen, gezien de waarde die namelijk ook zij, en niet alleen de hogere klassen van de samenleving, aan een waardig afscheid hechtte, een financieel relatief zware taak.⁵⁷ Deze last, die zich zeer onverwachts voor kon doen in het moment van verdriet en rouw, maakte dat dit (in omvang fluctuerende) bedrag voor de non-elitaire Romein vaak niet zomaar voor handen lag.⁵⁸

De aantrekkingskracht van *collegia* zou in dit geval gehoor gerkregen hebben door een ondersteunend, functionalistisch karakter; dat wil zeggen dat benodigden, al dan *collegiati* en/of privé-personen, zich vooral uit nood, veroorzaakt door beperkte financiële mogelijkheden tot hen zouden hebben gewend, zoals van Nijf deze toenadering typeert.⁵⁹

Dit drukkende financiële probleem, en daarmee ook de angst, werd met het begin van de keizertijd in de urbane gebieden van Rome en Ostia meer urgent; enerzijds dienden de kosten voor een individuele begrafenis opgebracht te worden in een immer groeiende stad.⁶⁰ Anderzijds geldt hier de invloed van de stijgende prijs voor grond om een individuele begraafplaats te reserveren.⁶¹ Zonder een stabiele (financiële) terugvalsbasis, leefden veel Romeinen, als gevolg van mortaliteit in de stad, in grote onzekerheid.

⁵⁴ Deze ontwikkeling wordt mooi weergegeven wanneer bijvoorbeeld Hopkins' sociale visie vergeleken wordt met de meer economische invalshoek die bijvoorbeeld Verboven en Broekaert toepassen.

⁵⁵ Verboven, 'The Associative Order: Status and Ethos among Roman Businessmen in Late Republic and Early Empire' in: *Athenaeum: Studi Periodici di Letteratura e Storia dell' Antichità* 95:1 (Pavia, 2007) 261-293, aldaar 280-282 handelt over de rol van *collegia* als weldoeners.

⁵⁶ Ramsay MacMullen is de eerste die deze mogelijke 'social security' aanstipt. Zoals genoteerd in Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 238. Keith Hopkins heeft deze notie in *Death and Renewal* verder uitgewerkt, waar hij echter nog wel uit gaat van zogenaamde 'burial clubs'.

⁵⁷ De kosten voor een bescheiden, nette begrafenis voor Romeinen varieerden met de eeuwen. Uit de inscriptie van het *collegium* uit Lanuvium blijkt dat een begrafenis minstens 300 sestertiën, hoewel dit bedrag enkele eeuwen later uit ander bronmateriaal significant hoger wordt geschat. Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law, 254 -256 voor een overzicht van bedragen.

⁵⁸ Hopkins, *Death and Renewal*, 212 – 214. Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 238, betitelt de weduwe in de passages van Hopkins niet onterecht als hypothetisch.

⁵⁹ Van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations of the Roman East*, 32 – 33.

⁶⁰ Hopkins, *Death and Renewal*, 212 – 213, alsook van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 32 geven enkele voorbeelden van de zaken die bekostigd dienden te worden.

⁶¹ Van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 31 – 33.

Een hedendaagse vergelijking met de mogelijke geldelijke kosten die gepaard gaan met een begrafenis, nodigt uit om de typering van *collegia* als antieke, legale begrafenisverzekeringen verder uit te werken. Dit is des te meer het geval wanneer als aanvankelijk uitgangspunt voor de analyse verondersteld wordt dat de zogenaamde *homines tenuiores* – hetgeen niet ongewoon is gebleken in onderzoek naar *collegia* – het voornaamste deel van het ledenbestand vormden.⁶² Deze complexe aanname nodigt zo dus uit tot verschillende interpretaties van de aard van een Romeins *collegium*, zeker ten aanzien van de familie.

Hoewel ik deze aanname wellicht niet zal toepassen in de analyse, dient gesteld te worden dat lezing van *tenuiores* bepalend is voor latere (historiografische) attitudes ten opzichte van *collegia*.⁶³ Het stellen dat *collegia* voornamelijk bestonden ter ondersteuning van de groep ‘*tenuiores*’, wekt de suggestie dat leden financieel afhankelijk en zelfs ‘arm’ beschouwd kunnen worden.⁶⁴ Dit is echter onjuist⁶⁵; lidmaatschap van *collegia* bedroeg maandelijks bijdragen en vaker wel dan niet golden geldelijke instapdrempels, met de additionele inbreng van een ‘amfor goede wijn’, zoals bij het *collegium* uit Lanuvium.⁶⁶

De *collegia* zouden in deze trend een maatschappelijke, financiële buffer vormen voor de onvoorspelbaarheid van leven in Rome, een onvoorspelbaarheid op welke de familie of privé-persoon niet altijd op voorbereid kon zijn.⁶⁷ Een ongeluk zat voor een arbeider in een klein hoekje.⁶⁸ Deze angst (wellicht financieel van aard, gelinkt aan het belang van een nette begrafenis) voor plotseling overlijden was niet ongegrond voor non-elitaire Romeinen, zeker wanneer leden van de familie betrokken waren bij risicovolle arbeid.⁶⁹

⁶² De discussie over de ‘*homines tenuiores*’ blijft voortschrijden. Onno van Nijf bijvoorbeeld lijkt de term toe te passen op een grootschalig deel van de non-elite van de Romeinse samenleving. Hij maakt, thans niet letterlijk, niet de distictie tussen de minderbedeelden en de echt minst fortuinlijke van de Romeinse samenleving, daar zij allebei onder de categorie ‘*tenuiores*’ lijken te vallen. Anderzijds maakt Groen-Vallinga de mijns inziens terechte opmerking dat hiermee vooral bedoeld wordt op niet-welvarende, non-elitaire Romeinen, niet op de armen. Zie respectievelijk van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 1 en Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 239.

⁶³ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 238.

⁶⁴ Mommsen trok deze aanname verder door en stelde dat ‘all *collegia* of *tenuiores* were *collegia funeraticia* in so far as their only acknowledged purpose was to gather as friendly or benevolent societies to provide for their members’ funerals.’ Dit gold volgens hem dus ook voor het *collegium* van Diana en Antinous in Lanuvium. Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 227-229.

⁶⁵ Liu, ‘Professional Associations’, 358-360 betwijfelt dit enigszins; dat komt omdat we voor Rome en haar *collegia* weinig tot geen informatie hebben met betrekking tot de kosten van lidmaatschap.

⁶⁶ Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 213: “*Lex of the collegium*: {20} [It was agreed] by all that whoever wants to enter this *collegium* shall give as a *pro capite* fee 100 sesterces and an amphora of good wine, and likewise per month five asses {1.25 sesterces}.

⁶⁷ Hopkins, *Death and Renewal*, 213.

⁶⁸ Perry, *The Roman Collegia*, 1-5 biedt nuttige casussen voor de illustratie van deze onvoorspelbaarheid.

⁶⁹ Ibidem, 1: ‘... a 17-year-old boy was crushed to death when a marble block fell from the scaffold...’.

1.2 - *Collegia* en de Provisie van Postume Statusverzekering

De (al dan niet vrijwillige) keuze voor inmenging van *collegia* in realisatie van de begrafenis van leden of privé-personen had, ondanks aanneembare emotionele schade, een belangrijk, positief gevolg voor de overleden Romein (en indirect zijn familie) in kwestie.⁷⁰ Toenadering tot *collegia* kon namelijk, wanneer de familie ofwel niet in de financiële mogelijkheid verkeerde om een begrafenis te realiseren, ofwel absent was, de 'dreigende' anonimiteit van sterven zonder waardigheid voor een persoon voorkomen. Wanneer *collegia* zo dus uit solidariteit konden interveniëren, verzekerde men zich van een nette begrafenis en eervolle vermelding op een grafsteen.⁷¹ De angst voor postume anonimiteit, veroorzaakt door het vooruitzicht op ofwel een massagraf of helemaal geen graf, vormde voor non-elitaire Romeinen een psychologische, identiteit gerelateerde kwestie; zeker gezien het weidverspreide geloof binnen de samenleving in eventueel leven na de dood.⁷² Collegia voldeden zodoende aan een publiekelijke noodzaak, namelijk de drang tot publiekelijke herdenking, welke de nakomelingen van de overledene niet konden realiseren.

Voor een traditionele, economisch opererende familiestructuur kon dit vooruitzicht en de daarmee verbonden onvoorspelbaarheid al in financieel opzicht problematisch worden, zeker wanneer deze familie, om wat voor reden dan ook, niet-welvarend of zelfs 'arm' was. Om dit aspect te begrijpen, dient de intertemporele aard van de *familia* onthouden te worden.⁷³ De vermelding op een grafmonument getuigde van identiteit en status. Wanneer een persoon anoniem stierf, was dit niet bevorderlijk voor de status van de *familia* bij leven, alsook voor de toekomst.⁷⁴ Dit kon zorgen voor grote bezorgdheid. Voor de grafmonumenten in Rome is dit in dit geval des te evident, daar *collegia* uitkomst boden voor onzekerheid en sterfte die de immer groeiende stad met zich meebracht.⁷⁵

Dit moet des te meer gegolden hebben voor hen die zich in de stedelijke sferen bevonden zonder een traditionele familiestructuur om op terug te vallen. Hun angst moet

⁷⁰ Naast dit voordeel geeft W. Broekaert, 'Partners in Business: Roman Merchants and the Potential Advantages of Being a "Collegiatus"' in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn K. Vanderpe en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011) 221-256, aldaar 225-227, meer voordelen van toetreding tot *collegia*.

⁷¹ Hopkins, *Death and Renewal*, 212-217, voornamelijk 213.

⁷² Ibidem, 230: "Mourners found consolation in the idea that there might, after all, be some life after death, some opportunity to continue a cherished relationship."

⁷³ Rawson, 'Family and Identity' 93-95.

⁷⁴ Hopkins, *Death and Renewal*, 202 verwijst naar een passage van Polybius over het belang van een goede begrafenis voor het aanzien van de *familia*: "... but it shows how funerals were used ... to enhance a family's status by the public display of ancestors, and also to reaffirm core civic values." Hoewel dit vooral opgegaan zijn voor de aristocratische kringen, gold dit belang evenzo voor de non-elite.

⁷⁵ Ibidem, 213.

nog groter geweest zijn; zonder een netwerk om op te kunnen vertrouwen zouden zij wellicht niet in staat geweest zijn om een fatsoenlijke begrafenis te kunnen realiseren.⁷⁶ Ook al dan niet vrijgelaten slaven zonder terugvalsbasis zullen die angst gekend hebben.⁷⁷

Buitenstaanders binnen de civiele orde en andere niet-Romeinse figuren die uit economische belangen de trek naar Rome hadden gemaakt, zullen deze angst ook gevoeld hebben.⁷⁸ Hier moet zoal gedacht worden aan migranten, voor wie de stedelijke dynamiek enerzijds een opportunistische toekomst kon bieden, maar anderzijds ook diepgaande onzekerheid kon bieden. Wellicht hadden zij als arbeidsmigrant (nog) geen echtgenoot / echtgenote of familie, die fungeerde als basis; zij waren in deze verantwoordelijkheden des levens, levensonderhoud, huwelijk en ook voor hun begrafenis op zichzelf gewezen. De toenemende druk van de stad gold uiteraard niet alleen voor de urbane sferen van Rome en Ostia; ook elders kon deze druk merkbaar zijn. Een voorbeeld, genoemd door meerdere historici, van die onzekerheid veroorzaakt door de 'murder city', is *CIL* 10. 7039;

“ D(is) M(anibus) s(acrum) / L(ucius) Arrius / Secundus / vix(it)
ann(os) XVII / marmorari(i) / convive fecer(unt) “

“Toegewijd aan de diviene geesten. Lucius Arrius Secundus. Hij leefde 17 jaar. De marmerwerkers die deelden in zijn leven, hebben (dit monument) opgezet.”⁷⁹

Het bovenstaande voorbeeld biedt, naast het voorbeeld van een jonge, gestorven arbeider, een voorbeeld van de inmenging van een *collegium* in het realiseren van een begrafenis. De jonge Lucius Arrius Secundus, slechts 17 jaar, is wellicht een gangbare weerspiegeling van arbeiders in de stad die geen familie hadden om een begrafenis te realiseren.⁸⁰

Dit is een voor de hand liggende punt waar *collegia* wat betreft status een alternatief boden voor hen zonder de steun van een aanwezige familie. De *collegia* konden de gewenste en misschien zelfs cruciale steun bieden voor de eenlingen in de stedelijke sfeer. Wellicht konden *collegiati* de lacune opvullen welke normaliter voor de rekening van de traditionele kernfamilie viel; namelijk het realiseren van een passend begrafenisritueel.⁸¹

⁷⁶ Perry, *The Roman Collegia*, 4 – 5, alsook Hopkins, *Death and Renewal*, 213.

⁷⁷ Zoals met elke historisch-wetenschappelijke uitspraak betreffende het leven van slaven, dient hier een slag om de arm genomen te worden. We ontkomen niet aan interpretatieve reconstructie.

⁷⁸ Dit blijft uiteraard een aanname, daar bewijs daar niet van bestaat of nog niet gevonden is.

⁷⁹ *CIL* 10, 7039, zoals gevonden in Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 258. Deze inscriptie stamt weliswaar niet uit Rome of Ostia, maar is wel een zeer passend voorbeeld van de onzekerheid van het leven van arbeiders, daar de jongen Lucius slechts 17 jaar oud geworden is. Vooral het reconstructieve verhaal uit Perry, *The Roman Collegia*, 1-5, is het noteren waard.

⁸⁰ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 258.

⁸¹ Van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 31 – 33.

1.3 – Begrafenis, Verbinding Tussen *Collegia* en *Familia*: Kanttekeningen

Een belangrijk deel van de aantrekkingskracht van *collegia* komt, zoals het bovenstaande suggereert, tot uiting wanneer zij optraden als tusseninstantie bij het realiseren van een begrafenis van leden en privé-personen. Omgang met het overlijden van bloed, vrienden en *collegiati* vormde een kernaspect van leven in Romeinse cultuur, zowel voor elitaire als non-elitaire groepen in de Romeinse samenleving; het maatschappelijke, emotionele belang van een verzekerde begrafenis dat hieruit voortkomt spreekt derhalve voor zich..⁸²

Dit fundamentele maatschappelijke belang laat zich bovendien lezen in de overlevering van (*collegiale*) grafinscripties en -monumenten. Dit is op te maken uit de grote hoeveelheid grafmonumenten (en inscriptionele restanten daarvan) die in Rome, Ostia, maar ook andere urbane omgevingen gevonden zijn.⁸³ Het gaat hier logischerwijs niet enkel om epitaven, maar ook om *Columbaria* en *collegiale* codices zoals die uit Lanuvium.⁸⁴

Hoe ging de interventie van *collegia* wat betreft begrafenissen dan in zijn werk, en hoe is deze, haast intermediaire, rol te typeren in verhouding tot de traditionele *familia*? Hoewel het verschaffen van een uitgebreide beschrijving van de werkwijze van *collegia* in dezen helaas niet tot de mogelijkheden behoort, is het zinvol een kleine achtergrond te verschaffen. Het *collegium* van Diana en Antinous uit Lanuvium biedt wat dat betreft een behulpzame casus om concrete voorbeelden van wellicht abstracte zaken te verschaffen.

De rol van *collegia* bij een begrafenis kon erg verschillen.⁸⁵ Zij konden bijvoorbeeld dienst doen als financiële intermediair, door het gespaarde geld van de overleden persoon in kwestie uit te keren aan diens erfgenaam, als een compensatie voor gemaakte kosten voor de familie, waar het lid voor gespaard had. Dat zien we ook in de Lanuvium-codex: “If the member dies more than twenty miles away ... if the man who has buried him testifies to having done so ... if we are satisfied ... he shall be given the man’s funeral due ...”⁸⁶

⁸² Groen-Vallinga, *The Roman Work of World*, 238 stipt het probleem aangaande dit historiografische probleem aan. Vrij vertaald ‘de behoevendenden’ of zelfs de ‘armen’, is dit namelijk niet een term die de associaties zelf uitdroegen in hun karakterisering. Groen-Vallinga benadrukt ook dat deze ‘minderbedeelden’ geen lid van een *collegium* konden zijn als zij écht arm waren, daar lidmaatschap van een *collegium* toch enigszins geldelijk bestaansrecht vereiste van haar leden.

⁸³ Althans, blijkens het corpus gerealiseerd door Waltzing. Hopkins gaat hier verder op in; volgens hem bestaan ervoor alleen het westelijke deel van het rijk al meer dan 100.000 grafinscripten. Deze zijn echter geenszins allemaal ontleend aan de *collegia*. Hopkins, *Death and Renewal*, 203-204.

⁸⁴ Om het belang van de *codex* van het *collegium* uit Lanuvium nogmaals te benadrukken.

⁸⁵ Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 254-256.

⁸⁶ Dit is een versimpelde vertaling van een passage uit de *Lex Collegiorum* uit Lanuvium, zoals gevonden in Hopkins, *Death and Renewal*, 215. Zie voor de uitgebreide, vernieuwde vertaling Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 213.

Maar ook in de ander opzicht kon het *collegium* dienst doen als verbindende factor ten opzichte van de familie. Zo konden zij bijvoorbeeld, wanneer een lid volgens de regels de 'contributie' had betaald, geld uitkeren aan diens familie waarmee zij in levensonderhoud konden voorzien, zoals blijkt uit het onderstaande. Zeker wanneer de overledene de broodwinner was, is deze verbindende eigenschap van *collegia* het overwegen waard; " ... upon the death of a paid-up member of our club, there will be due to him from the treasury 300 HS [enough to feed a family of four at minimum subsistence for about eight months] from which will be deducted a funeral fee of 50 HS to be distributed ... (to the mourners)..."⁸⁷

Waarschijnlijk maakte deze veelzijdigheid, samen met andere intermediatie, hen een interessante en wellicht noodzakelijke optie voor leden. Een analogie met een begrafenisverzekering lijkt zo tot een bijna onontkoombare vervolgstap te geworden.⁸⁸ Juist door de mogelijke aanvulling op de familie bij totstandkoming van een begrafenis lijkt de scheidslijn tussen *collegia* en familie te vervagen.⁸⁹ Zeker wanneer we uit gaan van, en ons proberen in te leven in een 'hypothetische' weduwe zoals Hopkins, lijkt vervaging (te) evident.⁹⁰

Want de gewoonte om *collegia* te typeren aan de hand van de overname van familiale verantwoordelijkheid kan niet zonder kritische retrospectie als basisprincipe aangenomen te worden. We dienen ons bewust te blijven van het feit dat deze weergave van inmenging van *collegia* bij begrafenissen wellicht idealistisch is. Zeker omdat de rol van *collegia* bij begrafenissen zeer varieerde; soms speelden zij slechts een bijrol in het proces en deelden zij enkel geld uit aan de nazaten.⁹¹ Er bestaat geen bewijs dat zij de complete inspanning en geldelijke lasten van de *familia* overnamen; zo kan niet gesteld worden dat *collegia* immer verantwoordelijkheden van de familie overnamen.⁹² Het lijkt zodoende meer gepast en historisch accuraat te spreken over een aanvullende samenwerking..⁹³

⁸⁷ Dit is wederom een versimpelde vertaling van dit onderdeel van de codexinscriptie, zoals gevonden in Hopkins, *Death and Renewal*, 215. Zie voor de uitgebreide, vernieuwde vertaling Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law', 213.

⁸⁸ Hopkins, *Death and Renewal*, 213: "In our culture we can insure against the risk of premature death. In the Roman world, many men of modest means ... joined a burial club."

⁸⁹ Van Nijf, *The Civic World of the Professional Associations in the Roman East*, 4-5 legt uit hoe de sociabiliteit van de *collegiati* middels dit aspect niet gelimiteerd blijft tot één van de structuren.

⁹⁰ Hopkins, *Death and Renewal*, 213: When a wife with young children lost her husband, she lost her chief means of support; it was not the easiest time to lavish money on a funeral..."

⁹¹ S.R. Joshel, *Work, Identity and Legal Status at Rome: A Study of the Occupational Inscriptions* (Norman, 1992) 113 voor deze kritische noot.

⁹² Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 258. Er is hier uiteraard wél sprake van overlap tussen de twee structuren, daar zij wel samenwerkten in het realiseren van een waardig afscheid.

⁹³ Ibidem, 259, met verwijzing naar AE 2001, 879b.

1.4 – Romeinse *Collegia*: Begrafenisclubs en meer?

De zekerheid die *collegia* wat betreft een begrafenis wellicht aan hun leden en mogelijke cliënten konden bieden (mits de privé-persoon in kwestie zelf enigszins in financiële middelen voorzag), kunnen inderdaad mogelijk een aanvulling vormen op de structurele en primaire verantwoordelijkheden die in de Romeinse samenleving en cultuur traditioneel gezien toegewezen werden aan de *familia*. Vooral wanneer de relatie tussen een propere begrafenis en het streven naar identiteit erkend wordt, en de problemen die zich in dit streven voor konden doen, zoals het ontbreken van een stabiele terugvalsbais, komt de aantrekkingskracht van Romeinse *collegia* bovendrijven. Dat wil echter niet zeggen dat deze aanvullende karaktereigenschappen als universeel vastgesteld beschouwd kunnen worden. Een karakter gekenmerkt door aanvulling lijkt hier te prevaleren boven een niet-intentioneel streven van totale passering/substitutie van de *familia*.⁹⁴ Maar enkel begrafenisclubs, waren zij zeker niet. De aanvullende kracht van de *collegia* komt tot uiting wanneer dit funeraire aspect in lijn gezien wordt met de sociale en economisch kansen die *collegia* aan (potentiële) leden konden bieden. Over sociabiliteit van *collegia* volgt nu meer.

⁹⁴ Zoals geopperd door P. Venticinque, 'Family Affairs: Guild Regulations and Family Relationships in Roman Egypt, in: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 50:1 (Durham, 2010) 273 – 294.

Hoofdstuk II – Romeinse Collegia en Sociabiliteit; een stabiele terugvalsbasis

Zoals in het voorgaande is gesteld heeft de vraag hoe Romeinse *collegia* nu het meest compleet en multifunctioneel getypeerd kunnen worden oudheidshistorici lange tijd bezighouden; waarschijnlijk zal deze vraag hen echter nog lang bezighouden daar historische consensus nog niet bereikt is (hoewel het bedenkelijk is of dit een doel moet zijn).⁹⁵ Verschillende beschrijvingen zijn gepresenteerd om het begrip *collegia*, of ‘voluntary associations’ zo natuurlijk en begrijpelijk mogelijk af te bakenen.⁹⁶ Maar een volstaande, universele omschrijving lijkt ver weg; misschien is het simpelweg ook niet de juiste manier om de dynamiek en diversiteit van deze groepen historischerwijs in beeld te krijgen.⁹⁷

Een thema dat zich in deze typering van *collegia* met de jaren heeft gevestigd in het debat is het vermeende sociale aspect van deze verenigingen, ofwel, hun sociabiliteit. Steeds vaker zijn historici geneigd te stellen dat deze sociabiliteit een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het professionele succes van de *collegia* in het bijdragen aan en het vormgeven van alledaags leven van haar leden in de stad.⁹⁸ Sinds Waltzings baanbrekende werk werd zelfs lange tijd aangenomen dat *collegia* voornamelijk en soms zelfs uitsluitend sociale clubs waren; de economische belangen die zij behartigden zouden secundair geweest zijn.⁹⁹ Deze (statische) visie is de laatste jaren verbreed; er is meer aandacht voor andere, belangrijke factoren die *collegia* verankerden in de Romeinse civiele sfeer.¹⁰⁰

Hoewel het belangrijk is om in acht te nemen dat in de analyse van antieke noties van zaken als sociabiliteit, bevindingen en ideeën niet verward dienen te worden met moderne noties van dito begrippen, biedt deze invalshoek desondanks kansen.¹⁰¹ Zeker wat betreft de beoogde vergelijking met de traditionele kernfamilie lijkt sociabiliteit toepasbaar. Familialiteit en sociabiliteit lijken namelijk in meerdere opzichten verbonden..

⁹⁵ Dat blijkt evenzeer uit Perry, *The Roman Collegia: The Modern Evolution of an Ancient Concept*, hetgeen de evolutie van deze term in de titel benadrukt en gedurende het werk het centrale thema vormt.

⁹⁶ Wilson, ‘Voluntary Associations’, 1.

⁹⁷ K. Verboven, ‘Professional Collegia: Guilds or Social Clubs?’ in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn, K. Vandorpe en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011) 187 – 195, aldaar 187-188 legt deze vraag letterlijk voor en bouwt voort op de overwegingen die hier in acht genomen dienen te worden.

⁹⁸ Ibidem, 187, Verboven benadrukt hier de paradigmatische impact van NIE in deze perspectiefsverbreding.

⁹⁹ Ibidem, 186: “Professional *collegia* would first and foremost have been social clubs. Protection, support and regulation of occupational activities would have remained of secondary importance.” Zie voor het prevaleren van sociale aspecten van *collegia* daarnaast ook MacMullen, *Roman Social Relations*.

¹⁰⁰ Een voorbeeld hiervan is uiteraard de vernieuwde aandacht voor de economische aspecten van *collegia*, zoals uiteengezet door bijvoorbeeld Verboven, maar ook Liu, en Groen-Vallinga.

¹⁰¹ Wilson, ‘Voluntary Associations’ 2 stipt deze kanttekening aan: “It is possible that the term could cause some confusion for those familiar its use in modern socio-political discourse.”

Van Romeinse *collegia* namelijk is bekend dat de sociale factoren van hun bestaan ook genoemd en beschreven worden in documentaties die overgeleverd zijn van hun hand; uit de inscripties voor regelgeving van het beroemde collegium van Diana en Antinous in Lavinium bijvoorbeeld worden regulaties wat betreft samenkomst vrij aanvaankelijk aangestipt¹⁰²; de opsomming van regels wat betreft samenkomst volgt snel op de regulering wat betreft begrafenissen. Wellicht was (in)formele samenkomst van *collegiati* zo frequent, dat regulaties om samenkomsten plesant te houden noodzakelijk waren.¹⁰³

De relatie tussen familialiteit en sociabiliteit is, vormgegeven door verschillende begrippen, uiteraard niet alleen een moderne maar ook antieke constructie. Zorgzaamheid, samenkomst en convivialiteit zijn enkele begrippen die hierbij aangehaald en toegepast kunnen worden.¹⁰⁴ En juist de overdracht van dergelijke concepten naar de Oudheid maakt de overkoepelende notie van sociabiliteit interessant voor analyse tussen Romeinse familie en *collegia*. Uiteraard met inachtnaam van tijdsgebonden voorzichtigheid.¹⁰⁵

In dit hoofdstuk zal de (familiale) sociabiliteit van *collegia* leidend zijn voor de analyse.¹⁰⁶ Drie aspecten van deze sociabiliteit zullen uitgelicht worden om aan te tonen dat sociabiliteit een belangrijk aspect vormt in de overkoepelende vergelijking tussen de traditionele kernfamilie enerzijds en *collegia* anderzijds. Mogelijk vormt juist deze sociabiliteit een mogelijke aanvulling op het gevoel van (fictieve) familialiteit tussen *collegiati*.

¹⁰² Patterson, 'The *Collegia* and the Transformation of the Towns in Italy in the Second Century AD', 235 streept hier wel een belangrijk issue aan, namelijk de afhankelijkheid van epigrafie.

¹⁰³ A. Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality, and Roman Law: The *Collegium* of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) Reconsidered 207-296' vermeldt meerdere regulaties aangaande de samenkomst van de *collegiati*: zo wordt bijvoorbeeld bepaald welke zaken men mee dient te nemen naar een banket (dat zeker zes keer per jaar georganiseerd werd) zoals bijvoorbeeld een amfoor met wijn. Ook de verschillende feestdagen staan in deze inscriptie vastgesteld en vereisten de aanwezigheid van de *collegiati*.

¹⁰⁴ J.S. Perry, 'Organized Societies: Collegia' in: M. Peachin ed., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford, digitaal gepubliceerd 2012) 499-515, aldaar 502 verwijst naar het belang van een grotere focus op dergelijke zaken dan de focus op titels, verwijzend naar MacMullen.

¹⁰⁵ Tot zover is deze 'overheveling' (als ik het zo mag noemen) vrij extensief ingezet om *collegia* te duiden. Een voorbeeld is hier uiteraard de analogie die gevormd is tussen de Romeinse *collegia* enerzijds en de Middeleeuwse gildes anderzijds. Hoewel MacMullen (terecht) stelt dat deze vergelijking een complete misvatting is, is de gedachtegang en intentie niet per se verkeerd. Overeenkomstige aspecten zijn er wel, en juist die overeenkomsten kunnen bijdragen aan een beter conceptueel begrip van *collegia*. Hoewel de traditionele kernfamilie uiteraard niet dé perfecte afspiegeling van *collegia* vormt, kan deze vergelijking wellicht bijdragen aan een beter begrip. Zie hiervoor J.S. Perry, 'Organized Societies: Collegia', in M. Peachin ed., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford, digitaal gepubliceerd 2012) 499-515, aldaar 501-503.

¹⁰⁶ Het begrip sociabiliteit is vanzelfsprekend een term die ik niet zelf bedacht heb. Dit concept ontleen ik aan bijvoorbeeld Bendlin, van Nijf en Verboven. Voor een overzicht van de relatie tussen *collegia* en sociabiliteit, zie M. Sano, 'Collegia Through Their Funeral Activities: New Light on Sociability in the Early Roman Empire' in: *Espacio, Tiempo y Forma Serie II: Historia Antigua* (Madrid, 2012) 393-414.

Respectievelijk zullen in dit streven drie vraagstukken behandeld worden; i) ten eerste zal uitgelegd worden op welke manier(en) *collegia* een vriendschappelijke terugvalbasis creëerden voor haar leden¹⁰⁷; ii) ten tweede zal getoond worden op welke manieren deze aspecten van *collegia* leden sociaal-maatschappelijke kansen boden in een civiele orde in welke zij oorspronkelijk, om wat voor reden dan ook, weinig tot geen kansen hadden en iii) tenslotte zal uitgelegd worden hoe deze sociabiliteit van *collegia* hun bestaansgrond voorzag van een inclusief aspect voor buitenstaanders. Zo zal getracht worden de Romeinse *collegia* en hun rol in de sociale sfeer van Rome verder te typeren. Dit zal, wederom aan de hand van ideeën uit de secundaire literatuur, en waar nodig aangevuld met informatie uit primair bronmateriaal, allemaal geschieden ter versterking van de overkoepelende vergelijking met de traditionele familiestructuren, de basis van deze analyse, waarop in het slot van dit hoofdstuk kort, maar inhoudelijk teruggekomen wordt..

2.1 - Collegia en de Provisie van een Vriendschappelijke Sfeer

Zoals reeds gesteld heeft het idee van *collegia* als uitsluitend sociale clubs vrij lang een prominente plaats gekend in het historiografische debat.¹⁰⁸ Hoewel deze statische zienswijze de afgelopen jaren door nieuwe wetenschappelijke inzichten paradigmatisch gezien uitbreidingen heeft mogen ondervinden, wordt in dit hoofdstuk nadrukkelijk stilgestaan bij juist dit sociale aspect van de Romeinse *collegia*.¹⁰⁹ Door de *collegia* echter niet enkel als sociale clubs te typeren, maar ook open te blijven staan voor nieuwe aspecten, blijft vernieuwde focus op dit aspect mogelijk. De brug met moderne noties van vriendschap blijft zo mogelijk, mocht dat behulpzaam zijn. Zo blijkt soms dat het sociale aspect van verenigingen en groeperingen duidelijker wordt door het nadenken over vanzelfsprekendheden wat betreft vriendschap, plaatsbaar in zowel de Oudheid als het heden.¹¹⁰

¹⁰⁷ Uiteraard zijn dit niet alle mogelijkheden op welke *collegia* die sferen van vriendschappelijkheid konden bewerkstelligen. De omvang van het werkstuk staat echter niet toe om hier uitgebreider op in te gaan dan in het hierop volgende zal geschieden.

¹⁰⁸ Dit gegeven wordt bijvoorbeeld benadrukt in onder anderen J.S. Perry, *The Roman Collegia*.

¹⁰⁹ Vooral nieuwe inzichten wat betreft de economische aard van de Romeinse *collegia* hebben de richting van het historiografische debat van nieuwe mogelijkheden voorzien. De integratie van de *collegia* binnen bijvoorbeeld de ideeën van New Institutional Economics geven blijk van deze paradigmatische verbreding van de horizon. Zie bijvoorbeeld Verboven, 'Professional Collegia: Guilds or Social Clubs?' voornamelijk 1-2, maar ook J. Liu, 'Group Membership, Trust Networks and Social Capital: A Critical Analysis' in C. Laes en K. Verboven eds., *Work Labour and Professions in the Roman World: Impact of Empire* 23 (Leiden, 2016) 203-226, aldaar 204.

¹¹⁰ Voor theoretische achtergrond over de Romeinse ideeën over vriendschap, zie bijvoorbeeld K. Verboven, 'Friendship among the Romans' in M. Peachin ed., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford, digitaal gepubliceerd 2012) 404-421.

Een evident en basaal voorbeeld van vriendschappelijkheid die *collegia* hun cliënten konden bieden was simpelweg het gegeven dat zij hen de mogelijkheid gaven tot vriendschappelijke samenkomst; dit wordt in het debat vaak getypeerd als de convivialiteit van *collegia* en resulteerde bijtijds in vorming van extra-familiale vriendschappen.¹¹¹ Dit lijkt misschien een anachronistische aanname; gebaseerd op moderne noties van vereniging en vriendschap zou de parallel overhaast gemaakt kunnen worden.¹¹² Toch zien we deze typering van de collegiale band in het overgeleverde bronmateriaal terugkomen en kan wellicht verondersteld worden dat deze vriendschappelijke beleving van een relatie – zij het in bescheiden mate – een terugkerende typering vormde binnen Romeinse *collegia*; er bestaan verscheidende grafstenen waar de vriendschappelijke relatie tussen de overledene en zijn mede-*collegiati* letterlijk in de inscriptie verwerkt is.¹¹³ We zien hier directe uiting van vriendschappelijke relaties. Uit de inscriptie van het *collegium* uit Lanuvium is het idee van vriendschap indirect te vinden in de regulaties voor samenkomst.¹¹⁴

Het belang van vriendschappelijkheid binnen - en in de bestudering van - *collegia* dient geeszens onderschat te worden. Voor bijvoorbeeld Liu definieerde deze intersectie van *collegia* met bloedverwantschap en, in dit geval, vriendschapsbanden juist hun dynamische sociale positionering.¹¹⁵ Hoe vanzelfsprekend (associatieve) provisie van vriendschappelijkheid wellicht ook mag klinken in modern opzicht, was dit niet zomaar een gegeven privilege; lange tijd, mede door tumult tussen Republikeinse *collegia* en de staat, was het voor leden van niet-erkende *collegia* niet toegestaan samenkomst te realiseren.¹¹⁶

¹¹¹ Bendlin, 'Associations, Funeral, Sociality and Roman Law', 217 handelt over deze 'conviviale' aspecten van de *collegia*. De belangrijkste bepleiter van deze collegiale convivialiteit is Keith Hopkins, die in zijn werk *Death and Renewal*, de sociale en dus conviviale aspecten van de *collegia* liet prevaleren boven de demografische druk van het organiseren van een begrafenis voor hun leden.

¹¹² A.J. Batten, *Friendship in Antiquity* (Atlanta, 2017) 8-9 waarschuwt voor deze parallel. Zij benadrukt dat "our predecessors understood associations between human beings differently".

¹¹³ Sano, 'Collegia through their Funeral Activities', 399 verwijst naar de aanwezigheid van een vriendschappelijke band tussen de leden van sommige *collegia* in bijvoorbeeld *CIL V, 4883*, in welke de grafinscriptie van ene L. Gabo Arunculeius Valerianus beschreven wordt. De persoon in kwestie wordt, blijkens de inscriptie, door zijn mede-*collegiati* vooral gezien als een grootvader (*avus*) en een vriend. Sano toont in een overzicht dat deze vriendschappelijke beschouwing van de band tussen *collegiati* op zeker vijf grafinscripties aanwezig is. Het gaat hier om grafstenen die direct door *collegia* gerealiseerd zijn.

¹¹⁴ Patterson, 'The *collegia* and the Transformation of the Towns of Italy in the Second Century AD' 233-234 benadrukt hier wederom de exemplariteit en dus het grote belang van het *collegium* van Diana en Antinous in de bestudering van de convivialiteit van Romeinse *collegia*.

¹¹⁵ Liu, 'Group Membership, Trust Networks and Social Capital' 332 onderstreept deze intersectie.

¹¹⁶ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 231 typeert deze onrustige geschiedenis door te wijzen naar de inclusie van de *collegia* in Ramsay MacMullen's *Enemies of the Roman Order*.

Vanaf het moment dat samenkomst voor *collegia* echter wel toegestaan werd (dit gebeurde na instemming van Marcus Aurelius), kwamen *collegiati* samen –om een moderne term in te passen– uit bijvoorbeeld psychosociale redenen; ook een Romein zocht –simplistisch gesteld – graag het gezelschap op van gelijkgestemden wat betreft afkomst, occupatie en levensopvatting, iets dat net zo opgaat voor moderne noties van genegenheid en vriendschap.¹¹⁷ Het *collegium* voorzag zo wellicht in sociale behoeftes van de non-elitaire Romein; wellicht creëerde lidmaatschap van een *collegium* het gevoel van toebehoren, zijnde een fundament om op terug te kunnen vallen in de vorming van identiteit.¹¹⁸

Dit – eigenlijk vanzelfsprekende – verlangen naar kameraadschap en het streven naar invulling van het sociale leven, vormde voor MacMullen en later Hopkins de essentie van het collegiale leven¹¹⁹; men vond in het *collegium* een escapade voor de sociaal-maatschappelijke kwellingen van het alledaagse leven in de beklemmingen van de stad. Het leven in Rome kon, volgens ook Alföldy, een gebroken bestaan zijn.¹²⁰ Hopkins linkt deze samenkomsten ook met het funeraire aspect van de *collegia*; misschien vormde het overlijden van een mede-*collegiatus* een gegronde reden om in amicale kringen samen te komen en het leven te vieren.¹²¹ Deze typering middels gezelligheid is wellicht wat oppervlakkig, maar dient zeker geïntegreerd te worden in het typeren van de sociale aantrekkingskracht van *collegia*. De mate van wederzijdse betrokkenheid en diepgang binnen de collegiale vriendschappen, zoals Arnaoutoglou terecht opmerkt, was vanzelfsprekend afhankelijk van allerlei sociale variabelen, waaronder de omvang van het *collegium*.¹²²

De vriendschappelijke relaties die vorm kregen binnen de collegiale sferen passen in meerdere opzichten dan ook in de Romeinse ideeën over vriendschap. Het lidmaatschap van een *collegium* was in zekere zin verlening van toegang tot uitgebreid sociaal kapitaal; het netwerk van de toetredende persoon kon aanzienlijk groeien. En laat het perspectief van een groeiend netwerk bevorderlijk zijn voor iemands sociale kansen.

¹¹⁷ Perry, 'Organized Societies' 502: "... which was to gather together with one's peers ... a friendly, gossipy atmosphere prevailed among people who saw each other every day, worked at the same job in the same neighbourhood, and share all the same ups and downs."

¹¹⁸ Joshel, *Work, Identity and Legal Status at Rome*, 113-115, maar ook Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 250-251.

¹¹⁹ MacMullen, *Roman Social Relations*, 77, Hopkins, *Death and Renewal*, 213-2154.

¹²⁰ Perry, 'Organized Societies' 502 refereert naar Alföldy, *The Social History of Rome* (Michigan, 1985) 135: "... the 'social benefit' of collegial association, which brightened up an otherwise drabs and wretched existence."

¹²¹ Hopkins, *Death and Renewal*, 214.

¹²² I. Arnaoutoglou, 'Craftsmen Associations in Roman Lydia – A Tale of Two Cities?' in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn, K. Vandorpe en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011), 257-290, aldaar 259 voor deze variabelen.

2.2 - *Collegia* en de Provisie van Sociale(maar ook andere) Kansen

In de traditionele historisch-wetenschappelijke kijk op de civiele maatschappij van Rome vormt haar 'geslotenheid' een belangrijk aspect.¹²³ De strikte en traditioneel door geboorte en soms door opvolging bepaalde hiërarchie van de Romeinse elitaire groepen maakten het dat de kansen voor nieuwkomers en buitenstaanders in deze sociale kringen vrijwel tot nihil gereduceerd konden worden. In tegenstelling tot deze observatie van een statische samenleving, hebben historici meermaals beweerd dat de hiërarchie van de groeperingen die zich onder de elitaire groeperingen bevonden, een parallelle hiërarchische structurering kenden – namelijk een structurering georganiseerd door diverse *collegia*.¹²⁴ In wat nu zal volgen zal de sociabiliteit van de Romeinse *collegia* uitgelicht worden aan de hand van voorbeelden in het bieden van kansen op sociale statusverbetering. Cruciaal hier is dat *collegia* niet alleen kansen boden aan hun *collegiati* binnen de muren van het *collegiale* vertrek, maar evenzo in de overkoepelende sociale sferen buiten de *collegia*.¹²⁵

Het lidmaatschap van een *collegium* kon in meerdere opzichten het leven van een Romein positief beïnvloeden. Binnen de muren van associaties waren mogelijkheden tot statusverbetering alom aanwezig. Een oorzaak hiervan is het gegeven dat in principe iedere Romein lid kon worden van een *collegium* (hoewel dit voor vrouwen minder eenvoudig was).¹²⁶ Hoewel er geldelijke kosten aan een lidmaatschap verbonden waren was toetreding tot een *collegium* vrij gemakkelijk. De toetreding tot een respectabele orde die normaal gesproken niet haalbaar was in het civiele klimaat was nu mogelijk, zonder af te doen aan de basale organisatie van de Romeinse samenleving. De associatieve orde, conform Verboven, was een letterlijk, vredig alternatief voor de traditionele civiele orde.¹²⁷

¹²³ Deze geslotenheid is vaak reden geweest voor onderlinge confrontatie tussen de sociale lagen van de Romeinse samenleving. Daar de elitaire groepen vaak de hoge magistraten bekleedden, had iemand die niet in deze kring geboren was weinig kans om zich in de sociale ladder omhoog te werken. De provisie van sociaal kapitaal door de *collegia* hielp wellicht deze afstanden te overbruggen. Zie voor achtergrond over 'Conflict of the Orders': K.A. Raaflaub ed., *Social Struggles in Archaic Rome New Perspectives on the Conflict of the Orders (Expanded and Updated Version)*, Hoboken, 2005).

¹²⁴ K. Verboven, 'The Associative Order', 870.

¹²⁵ Patterson, 'The *Collegia* and the Transformation of the Town of Italy in the Second Century AD', 236 voor de verbetering van status buiten de muren van de *collegiale* vertrekken en hun aanwezigheid in de sociale sferen van de steden en dorpen van Italië. Zie bijvoorbeeld Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 234-235 over de interne hiërarchie binnen *collegia* en de functies die de *collegiati* konden nastreven. Er wordt hier ook benadrukt dat deze functie een functie was om trots op te zijn, daar deze functie prevaleerde boven iemands vrijgeboren burgerschap.

¹²⁶ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 230: Wellicht was de openheid van de *collegia* dus meer theoretisch dan praktisch.

¹²⁷ Verboven, 'The Associative Order' 871-872, maar ook Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 235.

Omdat ook binnen *collegia* aanzienlijke magistraten te verkrijgen waren, kan de toetreding tot een *collegium* getypeerd worden als een queeste tot persoonlijke ontplooiing en het gekozen streven van niet-elitaire Romeinen naar sociale statusverbetering, in welke het *collegium* fungeerde als terugvalsbasis.¹²⁸ Het *collegium* bood sociale kansen, daar het *cursus honorum* binnen een *collegium* volledig buiten de civiele orde stond. Een magistraat binnen deze orde was dan ook absoluut iets om trots op te zijn.¹²⁹ En omdat de orde theoretisch openstond voor iedereen, kon ook een (al dan niet) vrijgelaten slaaf, in de traditionele orde een ondergeschikt man, aanzienlijke sociale status vergaren.¹³⁰ Dit kunnen we bijvoorbeeld ook opmaken uit de codex van het *collegium* uit Lanuvium.¹³¹

Het economische, protectionistische aspect van *collegia* dient in deze analyse ook geïntegreerd te worden. Ook in dit opzicht boden *collegia* hun cliënten namelijk kansen. Zeker gezien de connectie tussen enerzijds sociale status en anderzijds economische stabiliteit nu een gevestigd idee vormt in het debat, is kans op economisch(e) protectionisme en coöorporatie die *collegia* aanboden onvermijdelijk in de historiografische typering.

De ‘uitgebalanceerde’ positie die *collegia* innamen in de urbane sociale sferen van Rome maakten dus dat zij een belangrijke rol speelden in het realiseren van sociale economische kansen voor een individueel.¹³² Dit is een vitaal gegeven in het onderzoek naar sociale status, daar economische welvaart hier een kernvoorwaarde voor vormde.¹³³ Deze positie maakte de civiele orde namelijk toegankelijker voor niet-elitaire Romeinen en ook (en misschien vooral) voor personen die volledig ‘nieuw’ waren binnen de civiele sfeer.

¹²⁸ W. Broekaert, ‘Partners in Business’ 225-227.

¹²⁹ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 235, met verwijzing naar S.R. Joshel, *Work, Identity and Legal Status at Rome*, 113-119, en meer specifiek 118.

¹³⁰ J. Liu, *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West* (online beschikbaar, Leiden, 2009) 175-178.

¹³¹ Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’ bijvoorbeeld 214, vermeldt de aanwezigheid van slaven en vrijgelatenen binnen de muren van dit *collegium*.

¹³² Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 229.

¹³³ Verboven, ‘The Associative Order’ 864 benadrukt het belang van een economisch fundament voor de ontwikkeling van de sociale status van een persoon die deze status niet aan zijn geboorte te danken had.

2.3 - *Collegia* en hun Sociaal Includerende Karakter

Om verschillende, uiteenlopende redenen kon niet iedere Romein zomaar circuleren in elitaire kringen van Rome. In zekere zin kent deze ontoegankelijkheid oorsprong in de afkomst en achtergrond van de non-elite. Als men niet in de juiste familiale kringen geboren was, was intrede tot de aristocratie niet waarschijnlijk. Het belang van de sociale positie en status van de familie was groot en leidend in het vooruitzicht van diens kansen.¹³⁴

Het sociale aanzien van een geboren, getogen Romein was daarmee gebonden aan het lot. Slaven en vrijgelatenen zijn inmiddels de revue gepasseerd en zijn een voorbeeld van de hoe het lot leidend kon zijn in de sociale positionering van een Romein.¹³⁵ Vrije toegang verkrijgen tot de elitaire kringen was voor hen vanzelfsprekend uitgesloten.

Dit gold ook in sterke mate voor nieuwkomers binnen de Romeinse samenleving. Migranten, vaak strevend naar economische verbetering, waren aanvankelijk op zichzelf aangewezen in hun streven te integreren in de sociale sferen van Rome; de familie van de 'buitenstaander' kon na vertrek niet fungeren als terugvalsbasis in de sociale ascensie.¹³⁶ Wellicht waren, in het streven naar economische verbetering, de banden met de familie bewust gebroken, of waren de kernfamilieleden niet meer in leven.¹³⁷ Dit kon evenzo gelden voor geboren Romeinen; Romeinse kinderen konden wees worden, maar ook konden families hun kinderen en/of elkaar verliezen en alleenstaand geraken.¹³⁸ Dit zijn slechts voorbeelden hoe de familie om welke redenen ook niet in het sociale beeld voorkwam.

¹³⁴ Saller, "Familia, Domus", and the Roman Conception of the Family', 337: "...a central status symbol in the new political conditions of the Principate.". Het belang van de sociale positie van de familie kan ook achterhaald worden uit de verschillende grafinscripties, in welke de status van de familie getoond diende te worden. Zie Hopkins, *Death and Renewal*, 211-214, maar ook Verboven, 'The Associative Order', 865.

¹³⁵ Zeker wanneer slaven in deze hoedanigheid geboren waren prevaleert de hardheid van het lot.

¹³⁶ Zeker gezien het feit dat migratie in het Oudheid veelal getypeerd kan worden als een individuele onderneming, lijkt de afstand van de kernfamilie te groot om nog te kunnen functioneren als fundament voor iemands bestijging van de sociaal-economische ladder. Zie hiervoor L.E. Tacoma *Moving Romans: Migration to Rome in the Principate* (Oxford, digitaal deels beschikbaar 2016) zonder paginanummer: "In the inscriptions there are very few certain cases of immigrants who came to Rome *en famille* ... The inscriptions overwhelmingly suggest that the majority of migrants moved individually and not as a family."

¹³⁷ Ibidem, dezelfde passage.

¹³⁸ Perry, *The Roman Collegia*, 2-5, met verwijzing naar *CIL* 10.7039.

In het stabiliseren van de sociale status van nieuwkomers konden de Romeinse *collegia* een substantiële rol vervullen.¹³⁹ Een voorbeeld in deze ondersteuning voor migranten vinden we in Ostia en de *collegia* die zich hier manifesteerden; deze positionering van *collegia* als terugvalsbasis is een gevolg van de wens van migranten om zich te verenigen. Deze economische vereniging kon soms zelf grote delen van het rijk beslaan.¹⁴⁰

Maar zeker ook in de dynamische en wellicht overweldigende sfeer van de hoofdstad vormde de sociaal verankerde positie van *collegia* een houvast voor zij die in eerste instantie niet direct een plaats konden verkrijgen in de traditionele civiele orde, meer dan elders in Italië.¹⁴¹ In de aan Rome verbonden havensteden, zoals Ostia en Puteoli, gold dit evenzo.¹⁴² We zien hier namelijk clustering van migranten in het bronnenmateriaal terug. Zeker in deze commerciële hubs was economische samenwerking voordelig; het bood migranten stabiliteit en de aanzienlijke sociaal-economische mogelijkheden die lidmaatschap van het collegium met zich meebracht.¹⁴³ Het is, zoals bijvoorbeeld Verboven stelt, onwaarschijnlijk geweest dat een onafhankelijke koopman in het opzetten van een nieuw bedrijf het lidmaatschap van het *collegium* aan zich voorbij zou hebben laten gaan.¹⁴⁴ En zeker wanneer de traditionele familie van migranten niet op de achtergrond in zekerheid kon voorzien, kon de toetreding tot een *collegium* in economisch opzicht nieuwkomers en buitenstaanders de nodige ondersteuning bieden. Daarom, en zeker gezien economische stabiliteit een belangrijk fundament voor sociale zekerheid in de stad behelsde, mag het belang van *collegia* als vertrouwensnetwerk in die sferen niet onderschat worden.¹⁴⁵

¹³⁹ P. Venticinque, 'Family Affairs, Guild Regulations and Family Relationships in Roman Egypt' in: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 50:1 (Durham, 2010) 273 – 294, aldaar 273: "Without a family on which to rely, organizations such as guilds supposedly helped to fill an important social and economic gap by providing craftsmen and merchants security..."

¹⁴⁰ Verboven, 'The Associative Order, 877 over *navicularii*, die zich verenigden vanuit meerdere handelssteden zoals Ostia, Arles, Carthago en Alexandrië, maar zie ook Broekaert, 'Partners in Business' 233-234.

¹⁴¹ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 250-251.

¹⁴² Wel dient hier gezegd te worden dat een wezenlijk verschil tussen Rome en de havensteden hier in gedachten gehouden dient te worden. Rome was uiteraard een politieke hub, Ostia en Puteoli waren overwegend economische hotspots (niet te stellen dat Rome dat niet was, maar het politieke label is niet toepasbaar op de havensteden). Dit zorgt uiteraard voor het feit dat Rome en Ostia, ondanks dat ze nauw met elkaar verbonden waren, toch op verschillende aspecten van elkaar verschilden. Zie Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 253 voor deze kanttekeningen.

¹⁴³ Voor een beknopt en bruikbaar overzicht van voordelen van het lidmaatschap van een *collegium*, zie Broekaert, 'Partners in Business: Roman Merchants and the Potential Advantages of Being A "Collegiatus"'.

¹⁴⁴ Verboven, 'The Associative Order' 281. Dat wil echter niet zeggen dat het verplicht was om lidmaatschap van een *collegium* te realiseren wanneer een handelaar een onderneming op wilde starten.

¹⁴⁵ Broekaert, 'Partners in Business' 233.

2.4 - *Collegia*: Dé Ladder naar Sociaal Succes?

In het persoonlijke streven naar verbetering van de sociaal-economische positie positioneerden de *collegia* zich op aantrekkelijke wijze voor potentiële leden. Zij voorzagen niet alleen in het creëren van een sfeer van vriendschappelijkheid, maar realiseerden zo ook sociaal-economische kansen en een haast familiale vertrouwensbasis om op terug te vallen voor *collegiati*. Vooral voor migranten, veelal economische nieuwkomers binnen de Romeinse samenleving, en slaven was lidmaatschap van een *collegium* een kansrijke manier om de sociale ladder te bestijgen middels een alternatieve maar gerespecteerde orde binnen de traditionele sfeer, die aanvankelijk afgesloten leek wegens elitaire geslotenheid. Zeker wanneer de traditionele vertrouwensbasis, de *familia*, niet binnen bereik was om steun te verlenen of om wat voor reden dan ook niet meer in beeld was voor een privé-persoon, konden de *collegia* opvulling voor deze sociaal-economische leegte verzorgen.¹⁴⁶

De vertrouwensband en verbondenheid die binnen de muren van het *collegiale* vertrek die zo ontstond, kon bijdragen aan gevoelens van (fictief) verwantschap voor Romeinen. Zeker vanuit hedendaagse perspectief wat betreft gevoelens over verwantschap en verbinding kan deze parallel, mits met voorzichtigheid getrokken worden. Wel dient onthouden te worden dat lidmaatschap van een *collegium* niet per definitie een immer geldende voorwaarde voor sociaal succes vormde. Maar de sociale voordelen waren blijkbaar zo evident, dat Romeinen, wanneer zij daar wat betreft tijd en geld toe in staat waren, de directe én indirecte voordelen van lidmaatschap niet negeerden.

¹⁴⁶ Wilson, 'Voluntary Associations' 5.

Hoofdstuk III – *Collegia* als Familie: Substituut of Verbindingssymboliek?

Door latere integratie van sociale en vernieuwde economische aspecten in de historiografische analyse van de Romeinse *collegia* is vergelijking met andere bepalende en invloedrijke sociale structuren gemakkelijker en gegronder geworden¹⁴⁷. *Collegia*, logischerwijs niet de enige sociale, structurerende factor in de Romeinse sociaal-economische sferen, dienen echter wel afgezet te worden tegen andere groepen en collectieven om latere wetenschappelijke typering van *collegia* binnen de sociale sferen van Rome vorm te geven.¹⁴⁸

De afzetting tot andere sociale collectieven vond tot zover in het debat, zoals reeds uitgelegd is, niet alleen plaats met eigentijdse sociale fenomenen. De vergelijking tussen Romeinse *collegia* en Middeleeuwse gilden vormt een frequent, maar discutabel voorbeeld.¹⁴⁹ Een historische vergelijking tussen Romeinse en andere sociale fenomenen, is dus niet per se gebonden aan de Oudheid zelf, maar kan ook intertemporeel van aard zijn.¹⁵⁰ De traditionele Romeinse kernfamilie vormde een zeer prominent sociaal fenomeen zoals in het voorgaande reeds kort uitgelegd is. Dit was niet alleen zo in het garanderen van sociaal kapitaal, maar ook in het bepalen van status van een privé-persoon.¹⁵¹ Juist dat sociale belang van de traditionele *familia* maakt dat het ontbreken daarvan een aanzienlijk obstakel vormde wat betreft het sociale (en emotionele) aspect van leven.¹⁵² De aanname dat *collegia* (en, niet te vergeten, eventueel andere organisaties) bijdroegen aan het opvullen van deze mogelijke sociaal-economische lacune in het leven van leden wordt vaak geïllustreerd aan de hand van verbinding middels ‘fictief’ verwantschap.¹⁵³

¹⁴⁷ Zoals in het voorgaande duidelijk geworden is, is dit ook gaandeweg het debat gebeurd. Denk aan de vergelijking tussen *collegia* en vakbonden en Middeleeuwse gilden.

¹⁴⁸ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 229, met verwijzing naar P. Garnsey en R.P. Saller, *The Roman Empire; Economy, Society and Culture*, (deels digitaal beschikbaar, London, 1987) 148. Het afzetten van *collegia* tegenover andere sociale structuren is vitaal in de analyse, om zo de wederzijdse beïnvloeding voor ogen te kunnen houden en te kunnen waarborgen.

¹⁴⁹ MacMullen, *Roman Social Relations*, 74: “... a false analogy with modern labor unions...”.

¹⁵⁰ Zoals ook blijkt uit de dualiteit van de vergelijking die centraal staat in dit paper, namelijk de familie. Zowel Romeinse noties van *familia* als moderne noties van familie zijn hier toepasbaar. Voorzichtigheid dient hier echter wel altijd gehanteerd te worden. Zie MacMullen, *Roman Social Relations*.

¹⁵¹ Saller, “Familia, Domus”, and the Roman Conception of the Family’, 349. Ook in Romeinse politiek was het belang van *familia* en *domus* wat betreft status ontegenzeggelijk. Saller verwijst naar Cicero’s argumentatie tegen Marcus Antonius, in welke hij hem verweet geen *domus/familia* te leiden.

¹⁵² Een voorbeeld van de omgang met de emotionele leegte die het gemis van *familia* achterliet, is wellicht het werk *Consolatio* van Cicero. Hoewel het niet met volledige zekerheid te stellen is dat dit werk daadwerkelijk van zijn hand komt, beschrijven de overgeleverde passages het verdriet van een nieuwkomer binnen de Romeinse samenleving na het overlijden van zijn dochter. Echter, is dit een aspect van zowel het Romeinse leven, als dat van Cicero, dat ik graag nader zou onderzoeken.

¹⁵³ Venticinque, ‘Family Affairs’ 273.

Een terugkerend element in deze beschouwing vormt de opbouw alsook typering van het lidmaatschap van een *collegium* middels ‘fictive policies’, om de surrogaat-familiale band tussen *collegiati* onderling kracht bij te zetten en zodoende sociale zekerheid te bieden.¹⁵⁴ Het gegeven dat overlap tussen biologische familierelaties en lidmaatschap van een *collegium* frequent plaatsvond, maakt de vergelijking plausibel en historiografisch gegrond.¹⁵⁵

De surrogaat-familiale typering van *collegia* wordt in de hand gewerkt door fragmenten van het overgeleverde antieke bronnenmateriaal¹⁵⁶; uit verscheidene inscripties ontleend aan Romeinse *collegia* wordt bijvoorbeeld duidelijk dat de band tussen *collegiati* en hun patronessen frequent getypeerd werd door fictief, metaforisch moederschap.¹⁵⁷

Deze typering van *collegia* als zijnde een ‘substituut’ voor de traditionele kernfamilie is geenszins nieuw in het historiografische debat.¹⁵⁸ Vanaf het magnum opus van Waltzing heeft de parallel tussen *collegia* en familie een plaats in het debat ver-gaard; door de tijd heen zijn extensieve werken gewijd aan deze parallel. Het *collegiale* leven zou, zoals Waltzing reeds stelde, beschouwd kunnen worden als een ‘vie familiale’.¹⁵⁹

Hoewel deze eenduidige typering in latere studies adequaat genuanceerd is, vindt het idee van *collegia* als aanvulling op de traditionele familie nog steeds wetenschappelijke weerklank. Wederom geldt hier dat overheveling van moderne noties van verwantschap mogelijk is, mits de benodigde methodische voorzichtigheid gewaarborgd blijft.¹⁶⁰

¹⁵⁴ S. Walker-Ramisch, ‘Associations and the Damascus Document: A Sociological Analysis’, in: J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson eds., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London/New York, 1996) 128-145, aldaar 134.

¹⁵⁵ Over de overlap tussen de biologische familiebanden en *collegia* zal in de volgende secties nog het een en ander uitgelegd worden, gezien de variatie die in deze overlap plaatsvond grootschalig is. Zie voor de belangrijkste samenvattende opmerkingen, met het oog op de omvang van dit werkstuk bijvoorbeeld Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 230 alsook 268, maar ook Venticinque, ‘Family Affairs’, 278 met verwijzing naar *CIL XIV* 4569 over familiale inmenging in een *collegium*.

¹⁵⁶ *CIL XIV* 4569 geeft overlap weer tussen biologische familiebanden en *collegiati* in een *collegium* uit Ostia weer; *CIL VIII*, 24519, *CIL VIII* 20650 kunnen gebruikt worden voor inscripties die de fictieve verbinding tussen *collegiati* typeert weer te geven, daar de patronessen van deze verenigingen hier vermeld worden als *mater* van het desbetreffende *collegium*.

¹⁵⁷ E. Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’ in: *Hermes* 138:4 (Stuttgart, 2010) 455-469, aldaar 456 voor een beginnende inleiding op het fenomeen metaforisch moederschap.

¹⁵⁸ Er zou hier nog overwogen kunnen worden of ‘substituut’ vervangen moet worden door ‘aanvulling’.

¹⁵⁹ Deze typering is in hoofdstuk 1 ook al vermeld, maar is hier ook van toepassing; Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 256: Waltzing betitelde het leven binnen de *collegia* als ‘la vie familiale’; De Robertis beschouwde *collegia* als een ‘grandi famili’; Schultz-Falkenthal zag hen ‘so etwas wie eine grosse Familie’. Hoewel deze werken uiteraard verouderd zijn, hebben deze typering wel gediend als voorbeeld voor latere ideeënuitswisselingen over de *collegia* en familiariteit.

¹⁶⁰ Voorbeelden van de weerklank die het idee van *collegia* als surrogaat-familie na Waltzing teweeg heeft gebracht zijn bijvoorbeeld (passages uit) S.G. Wilson, ‘Voluntary Associations: An Overview’, Groen-Vallinga, *The Roman World of Work* en dan met name hoofdstuk 5, ‘Non-familial labour collectives’, P. Venticinque, ‘Family Affairs: Guild Regulations and Family Relationship in Roman Egypt’ en E. Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’.

In dit hoofdstuk zal dit vermeende metaforische, fictieve verwantschap tussen *collegiati* leidend zijn voor de analyse.¹⁶¹ Drie aspecten van deze fictieve verbinding zullen uitgelicht worden om aan te tonen dat juist deze fictieve verbinding een belangrijk aspect vormt in de overkoepelende vergelijking tussen de traditionele kernfamilie enerzijds en *collegia* anderzijds. Getracht zal worden om te tonen hoe dit fictieve verwantschap bijdroeg aan het sociale succes van *collegia* en hoe ideeën van fictieve verbinding als substituuut voor de kernfamilie een aanvulling vormden op het alledaagse sociale leven..

Respectievelijk zullen in dit streven drie vraagstukken behandeld worden; i) ten eerste zal uitgelegd worden op welke manieren het *collegiale* leven overlap vond met het 'alledaagse' leven ii) ten tweede zal besproken worden hoe de betiteling en hiërarchische opbouw van (sommige) *collegia* deze fictieve familieband versterkte zal getoond worden en iii) tenslotte wordt de toepasbaarheid van fictieve familiariteit overwogen. Zo zal getracht worden de sociale invloed van de *collegia* binnen de maatschappelijke sferen verder te typeren. Dit gebeurt wederom aan de hand van ideeën uit de secundaire literatuur, aangevuld met gegevens uit primair bronnenmateriaal waar nodig. In de conclusie van deze paragraaf worden zaken in beschouwing genomen en kort samengevat.

3.1 - Het *Collegiale* Leven als Weerspiegeling van het Familiale Leven

Het leven in Rome kon een onzeker, hard bestaan zijn. De onvoorspelbaarheid van zaken maakte dat men, en zeker de non-elitaire groep, behoefte had aan stabiliteit. Het *collegiale* participeren in alledaagse zaken, bood die stabiliteit die de non-elitaire Romein nodig had in het vormgeven van zijn (en in bescheiden mate, haar) leven.¹⁶² Als de traditionele kernfamilie daar om wat voor reden dan ook niet in kon voorzien, viel er voor de privé-persoon een sociaal-emotioneel fundament weg. Men had zijn familie nodig om de zaken des levens te kunnen verwerken. Dat is het punt waarop *collegia* een alternatief konden vormen in het bieden van sociale, emotionele stabiliteit, als substituuut voor de *familia*.¹⁶³

¹⁶¹ Hemelrijk, 'Kinship as a Metaphor', en ook Groen-Vallinga, *The Roman World*, benadrukken de gewoonte die Romeinen kenden in toenadering middels deze fictieve metaforen.

¹⁶² In het *collegium* van Diana en Antinous wordt het verschaffen van deze stabiliteit impliciet vermeld in de codexinscriptie. Er wordt namelijk vrij snel afgerekend met leden die hun financiële verplichting niet nakomen: "Likewise, it was agreed that anyone who has not settled his account for [six] consecutive months and to whom the common lot of mankind befalls, he shall lose the money standing in his account for the *funus*, even if he has had a testament made." Ontleend aan Bendlin, 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law', 213. Voor de provisie van stabiliteit door *collegia*, zie Liu, 'Professional Associations'.

¹⁶³ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 261 refereert hier naar de 'happier family life events'.

De typering van de *collegia* zoals Waltzing deze aandroeg – als een familiaal leven binnen het *collegia* (la vie familiale) – lijkt hier passend. Dit gegeven wordt versterkt door het gegeven dat overlapping – te typeren op verschillende manieren – met allerlei traditioneel familie-gerelateerde zaken plaatsvond binnen de muren en sferen van het *collegium*. Indien overlapping aangenomen wordt, lijkt familiale typering haast onontkoombaar.¹⁶⁴

Een eerste vorm van overlap die terug te vinden is in het bronnenmateriaal over *collegia* is het gegeven dat leden van *collegia* regelmatig biologisch, door bloed verbonden waren.¹⁶⁵ Om het eenvoudig te stellen, zou het dus het geval geweest kunnen zijn dat de familiërelatie en associatieve verhouding letterlijk dezelfde zaak/relatie betrof.¹⁶⁶ Vaders en hun zoons die hetzelfde beroep uitoefenden, zouden in dit geval lid zijn van dezelfde associatie, om een concreet voorbeeld te verschaffen.¹⁶⁷ Dit gegeven zou bijgedragen aan een versterkte onderling band tussen *collegiati* onderling; hoe meer diepgaande relaties, des te sterker de onderlinge band, en des te meer bereidheid om elkaar te beschermen en te helpen, zoals ‘familiëleden’ dat van elkaar mochten verwachten.¹⁶⁸ Toch blijft het lastig om uit te gaan van een significant percentage van bloedrelaties onder *collegiati*.¹⁶⁹

Aan de andere kant was de band tussen *collegiati* onderling, ongeacht of het om mannen, vrouwen of zelfs kinderen ging, wellicht zodanig geworteld, dat de typering van een surrogaat-familiale band niet onterecht is; men participeerde immers, zoals bekend is in gebeurtenissen die kenmerkend waren voor het ‘blijde, alledaagse’ leven in Rome, zoals geboorte, festiviteiten zoals huwelijk en verjaardagen, en, klaarblijkelijk, sterfte.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Walker-Ramisch, ‘Graeco-Roman Voluntary Associations and the Damascus Document’ 134.

¹⁶⁵ Venticinque, ‘Family Affairs’ 279 biedt een overzicht (weliswaar voor Romeins Egypte) van familieclusters binnen verschillende *collegia*.

¹⁶⁶ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 275 over dit samenvallen.

¹⁶⁷ Ibidem, met verwijzing naar Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches*, 39, wijst op de aanwezigheid van identificaties zoals *sen(ior)*, *iun(ior)* en *fil(ius)*.

¹⁶⁸ Broekaert, ‘Partners in Business’ 227, maar geciteerd door Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 268 “The more ties, the closer the connection between the members and the more likely they are to help and protect each other.”

¹⁶⁹ Venticinque, ‘Family Affairs’ 279: “Persons unified by at least one bond of kinship with a brother, father, or son account for a significant percentage of the overall membership” lijkt hier stelliger over te zijn.

¹⁷⁰ Hopkins, *Death and Renewal*, 213, maar ook Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 260-261 vermeldt de overlap tussen het associatieve en het familiale leven, waarbij *collegiati* participeerden in blijde gebeurtenissen zoals verjaardagen en trouwerijen, maar ook samen rouwden en de dood van *collegiati* samen verwerkten. Venticinque, ‘Family Affairs’ 281 noemt de geldelijke betrokkenheid van *collegiati* in Romeins Egypte bij de geboorte van een jongen of meisje.

Een passend voorbeeld kan wederom gevonden worden in het *collegium* uit Lanuvium, waar *collegiati* bij elkaar kwamen op de belangrijke verjaardagen voor het *collegium*. Zij vierden gezamenlijk, met banketten en geldelijke bijdrage, de verjaardagen van hun beschermgoden, maar ook van de betreffende beschermheer van het *municipium*:

“Sequence of dinners ... on the birthday of Antinous ... on the birthday of Diana and the *collegium* ... on the birthday of Caesennius Rufus, patron of the *municipium*.”¹⁷¹

Maar ook ten aanzien van huwelijken konden *collegia* als groep betrokken zijn. Het is niet uit te sluiten dat *collegia* geschikte kandidaten aanwezen voor het vormen van huwelijksverbinding. Dit gegeven zou onderlinge *collegiale* banden versterkt kunnen hebben.¹⁷²

3.2 – (Fictieve) Familiariteit in de Structuur van *Collegia*

Naast deze overlapping met de blijdere zaken des levens werd de overlapping met de traditionele kernfamilie ook door andere aspecten geconcretiseerd. Een versterkend aspect namelijk van deze noties van fictieve verbinding is de regelmatig terugkerende betiteling van *collegiati* middels familiale termen, zoals *mater en fratres*, en occasioneel ook *filiae*.¹⁷³

Deze betiteling is niet exclusief gebleken voor een enkel *collegium*; wellicht waardeerden *collegiati* elkaar onderling, alsook hun beschermfiguren, daadwerkelijk op deze familiere manier en betrof dit een universeel fenomeen. Mocht een intentie van substitutie of aanvulling uiteindelijk toch kenmerkend blijken voor een *collegia*, dan lijkt dit fenomeen de meest concrete expressie van fictieve connectie tussen *collegiati* onderling.¹⁷⁴

¹⁷¹ Bendlin, ‘Associations, Funerals, Sociality and Roman Law’, 214.

¹⁷² W. Broekaert, ‘Welcome to the Family! Marriage as a Business Strategy in the Roman Economy in: H. Drexhage, T. Mattern, R. Rollinger, K. Ruffing en C. Schäfer eds., *Marburger Beiträge Zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Leidorf, 2013) 41-66, aldaar 52.

¹⁷³ Het aantreffen van zogenaamde ‘dochters van een *collegium*’ (*filiae collegii*) is zeer beperkt; Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’, 456 verwijst naar *CIL* XI, 1355 voor een zeldzaam voorbeeld van *filiae collegii*, aangetroffen in het *album* van het *collegium dendrophorum* in Luna, waar een zekere Iuliu Probita en Flavia Athenais zodanig genoemd worden. Deze metafoor kwam echter niet zo frequent voor als de betiteling *mater collegii*, zoals zal blijken.

¹⁷⁴ Deze gedachtegang is ontleend aan de ideeën van Batten over vriendschap en verbinding in de Oudheid. Zij legt uit hoe het gebruik van ‘fictive kinship language’ een typerend kenmerk van Romeinse ideeën over vriendschap en genegenheid vormde.

In zowel elitaire groepen, als de non-elitaire kringen van Rome was het geenszins ongewoon om onderlinge relaties te typeren middels termen die te herleiden waren naar noties van fictief verwantschap.¹⁷⁵ Dit behelsde een gangbare vorm van expressie van vriendschappelijke attitude ten opzichte van andere personen.¹⁷⁶ Gebruik van bijvoorbeeld ‘frater’ duidt vaak op een niet-biologische relatie tussen Romeinen. Zakenpartners, en *collegiati* gebruikten deze terminologie om verbinding, solidariteit en bepaald engagement uit te drukken; grafinscripties gerealiseerd door *fabri fratres* wijst op hechte connectie tussen bouwlieden.¹⁷⁷ Mogelijk was *collegiaal* engagement surrogaat-familiaal.¹⁷⁸

Een frequent voorkomende typering binnen verschillende is de familiale betiteling van prominente vrouwen binnen het *collegium* als *mater* van het *collegium*.¹⁷⁹ *Patres* van het *collegium* kwamen ook voor, maar er bestaat geen indicatie dat deze vrouwen per definitie echtgenotes waren.¹⁸⁰ Vaak zijn deze vrouwen onafhankelijk van hen genoteerd in de overgeleverde *alba*, hetgeen getuigt van status. Deze titel van *mater collegii* verkregen vrouwen normaliter door moederlijke verdiensten binnen het *collegium*. Meestal laat dit zich lezen in geldelijke donaties, maar ook andere activiteiten bezorgden hen deze prominente status.¹⁸¹ Zodoende waren zij niet alleen personen van aanzien, maar deelden zij evenzo in eer die magistraten van *collegia* toekwam.¹⁸² De betitelingen van vader, moeder- en broederschap binnen *collegia* maken noties van fictief verwantschap plausibel.

¹⁷⁵ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 256 vertelt hoe het gebruik van termen die fictief verwantschap Romeinen niet vreemd was; dit gold overigens niet alleen voor de Latijn-sprekende delen van het Rijk. Voor de theoretische achtergrond van het gebruik van deze terminologie zie Batten, *Friendship in Antiquity*, met name het hoofdstuk ‘Friendship and Fictive Kinship Language’.

¹⁷⁶ Batten, *Friendship in Antiquity*, 46-48 velt dit oordeel aan de hand van examinatie van een corpus aan brievenuitwisseling. Vaak refereerde de zenders van brieven met het gebruik van het woord ‘broeder’ niet aan een biologische verbinding, maar een zeer hechte vriendschap tussen zender en ontvanger. Standaard was dit niet; frequent voorkomend wel.

¹⁷⁷ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 256 verwijst naar *CIL* 5. 7487 voor een inscriptie van de *fabri fratres*. Een gelijknamige inscriptie met betrekking tot het oostelijke deel van het rijk wordt gepresenteerd in: P.A. Harland, ‘Familial Dimensions of Group Identity: “Brothers (αδελφοί) in the Associations of the Greek East” in: *Journal of Biblical Literature* 124:3 (Atlanta, 2005), 491-513, aldaar 500.

¹⁷⁸ Ibidem, 47: “Rather, business partners, officials and friends seem to have used fictive kinship terms to express “closeness, solidarity and some kind of bond of engagement.”.

¹⁷⁹ Over dit thema handelt Hemelrijk, ‘Patronesses and “Mothers” of Roman Collegia’ voornamelijk. Dit zou een thema behelzen dat ik in de toekomst diepgaander zou willen onderzoeken, maar voor nu helaas niet binnen de perken van de analyse valt.

¹⁸⁰ Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’, 459: “They are attested in equal numbers and roughly the same areas as ‘fathers’... but there are no indications that ‘mothers’ were the wives of ‘fathers’.”.

¹⁸¹ Zij zagen soms ook toe op activiteiten die traditioneel wellicht voor de rekening van mannelijk magistraten viel. Zo zouden zij zich beziggehouden hebben met de oprichting van een standbeeld in naam van het *collegium*. Hemelrijk verwijst hiervoor naar *CIL* II, 3229.

¹⁸² Hemelrijk, ‘Fictive Kinship as a Metaphor for Women’s Civic Roles’, 461.

3.3 - *Collegia* als Opvang voor ‘Familielozen’; Theoretische Opmerkingen

Zoals reeds gesteld, heeft het idee van *collegia* als aanvulling op, of zelfs substituut voor de traditionele kernfamilie (tenminste) twee verschillende posities bekleed binnen het historiografische debat. Hoewel in vroegere werken het sociale, familiale aspect van de *collegia* prevaleerde boven andere typeringen, is het idee van substituut meer aangepast naar mogelijke sociale aanvulling.¹⁸³ Toch wordt hier teruggegrepen op dit paradigmatische uitgangspunt; wellicht vormden *collegia* daadwerkelijk een passend substituut. Dit zou vooral kunnen gelden voor slaven, die nu, uiteindelijk een familie konden hebben.¹⁸⁴

De positionering van *collegia* als aanvulling, of wellicht toch als substituut voor de traditionele familie komt het best tot zijn recht wanneer aangenomen wordt dat deze structuren ook onafhankelijk van elkaar konden functioneren. Veelal wordt beweerd dat *collegia* een urbaan fenomeen vormden en de *familia* juist in deze urbane omgeving wat meer aan invloed verloor.¹⁸⁵ Juist deze tweeledigheid van deze twee componenten van vergelijking maakt dat zij overlappend en aanvullend ten opzichte van elkaar konden functioneren.¹⁸⁶ En juist die overlap/aanvulling maakte dat *collegia* vaak gezien worden als de opvulling van de ruimte tussen het individueel en de maatschappij, functionerend als ondersteuning en misschien zelfs als zijnde een familie, vaker incidenteel dan bewust.¹⁸⁷

Vanuit dit opzicht zijn de *collegia* frequent getypeerd als zijnde een soort ‘aid societies’, met als voornaamste insteek realisatie van ondersteuning voor lagere klasse.¹⁸⁸ Men zou zich niet alleen verenigd hebben om economische voordelen te bewerkstelligen, maar ook om gemeenschappelijke welvaart en vooral identiteit, zowel voor de leden als individu en voor het *collegium* als collectief, te waarborgen. Hier, en ook in vervolgonderzoek, dient echter, in het streven naar een zo compleet mogelijke typering van *collegia*, gesteld te worden dat dit niet inhoudt dat *collegia* verenigde ‘armen’ waren. Als *collegia* gezien worden als verzamelingen *tenuiores*, doet dit af aan de sociale aantrekkingskracht.

¹⁸³ Venticinque, ‘Family Affairs’, 277 vat deze overwegingen adequaat samen. Wilson, ‘Voluntary Associations’ 13-14, is hier sceptischer in en sluit noties van substitutie vrijwel uit.

¹⁸⁴ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 263: “To slaves (and ex-slaves), finally, the *collegium* may have been the family they could not have had.” Voor de, wellicht onverwachte dynamiek van slaven binnen de civiele sferen, zie B. Rawson, ‘Family Life among the Lower Classes at Rome in the First Two Centuries of the Empire’ in: *Classical Philology* 61:2 (Chicago, 1966) 71-83, ondanks het gegeven dat dit werk gedateerd is.

¹⁸⁵ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 229, met verwijzing naar J.M.W.G. Lucassen, T. de Moor en J. van Zanden, *The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-Industrial Time* (Amsterdam, 2008) 15.

¹⁸⁶ Ibidem, 229.

¹⁸⁷ Wilson, ‘Voluntary Associations’, 5.

¹⁸⁸ Garnsey en Saller, *The Roman Empire*, 156 voor het idee van deze ‘aid societies’.

Het idee van het *collegium* als substituut voor de traditionele *familia* suggereert dat men in sociaal lijfsbehoud geen andere keuze had dan lid worden van een *collegium*. Hier valt het een en ander voor te zeggen, daar andere sociale alternatieven niet aanwezig leken, althans, uit het bronnenmateriaal. De overvloed aan *collegia*, bijvoorbeeld in Rome en Ostia, zou kunnen duiden op de noodzaak die bestond ten aanzien van lidmaatschap.¹⁸⁹

Het lid worden van een *collegium* dient echter vooral gezien te worden als een vrijwillige keuze.¹⁹⁰ Het was een mogelijkheid om niet alleen het netwerk naast de familie uit te breiden, maar ook een netwerk binnen te stappen dat zich op verschillende vlakken kon meten met de traditionele kernfamilie.¹⁹¹ Dit komt het best tot uiting in het gegeven dat *collegia* familiale verantwoordelijkheden voor een deel over konden nemen, zoals in het vorige hoofdstuk is besproken. *Collegia* konden (in beperkte mate) financiële verantwoordelijkheden van de familie overnemen, zoals inderdaad de bijdrage aan de begrafenis van een lid. Dit idee van opvang dient overigens niet overdreven te worden; vaak was het gegeven dat *collegia* intervenieerden in de verankering binnen de sociale sferen niet intentioneel, maar een gevolg van de mortaliteit in de stad. Solidariteit en betrokkenheid lijken hier te prevaleren. Deze zaken lijken incidenteel te ontstaan. Zeker, omdat in geen overgeleverde bron de intentie tot substitutie van traditionele *familie* beoogd wordt.

3.4 – *Collegia* als Substituut voor *Familia*

Mede door de grootschalige aanwezigheid van de *collegia* in de civiele sferen van Rome (en Ostia) lijkt de vraag voor een substituut voor de traditionele *familia* aan de orde van de dag geweest voor verschillende groepen binnen Rome, die om wat voor reden ook, geen familiale basis ter beschikking hadden. Deze vermeende noodzaak, in combinatie met de aantrekkingskracht van *collegia*, maakt dat het idee van surrogaat-familie naar voren treed. Dit kan echter niet zomaar gesteld worden; er bestaat geen indicatie dat deze substitutie onderdeel was van de intentionele *raison d'être* van *collegia*. Het lijkt beter te spreken van eventuele sociaal-emotionele aanvulling, in welke de typering van *collegia* als 'extended family' de inmenging in de belangrijke zaken des levens adequaat past.¹⁹²

¹⁸⁹ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 268: "... the specific nature of *collegia* in Rome and Ostia and the scarce number of associations in the other cities suggests that there were not, in fact, many alternatives."

¹⁹⁰ Ibidem, 256.

¹⁹¹ En in beperkte mate valt daar zeker wat voor te zeggen. Daar volgt in de conclusie, zowel van dit hoofdstuk, als in de finale eindconclusie nog het een en ander over.

¹⁹² Venticinque, 'Family Affairs', 294: "to... celebrate a birth, or mourn a death in the family way..."

Conclusie - Romeinse *Collegia* als Sociaal-Emotionele Aanvulling op *Familia*

Tenslotte volgen er nu enkele terugblikkende, afsluitende opmerkingen. De *collegia*, associaties, verenigingen of clubs, of middels welke betiteling dit fenomeen uiteindelijk historisch én historiografisch het meest tot zijn recht komt, vormde mogelijk een passend antwoord op de groeiende omvang en de daarmee gebonden demografische druk van Rome bij aanvang van het *Principaat*¹⁹³. Zeker omdat gradaties van urbanisatie en migratie toenamen, werd het belang van een stabiele terugvalsbasis groter; niet alleen voor geboren Romeinen, maar evenzo voor 'buitenstaanders'.¹⁹⁴ Het betrof hier vooral economische migranten en al dan niet vrijgelaten slaven; groepen die in hun zoektocht naar identiteit en maatschappelijke stabiliteit om verschillende redenen hun heil vonden bij de *collegia*.

Gaandeweg de comparatieve, historiografische analyse van Romeinse *collegia* zijn verschillende ideeën en gedachtespinsels geopperd in het streven dit fenomeen zo compleet mogelijk te beschrijven. Getracht is om, aan de hand van verschillende inzichten uit het debat, toe te werken naar een verbeterd conceptueel begrip van de associaties die een belangrijke rol speelden in de civiele sfeer van Rome; dat *collegia* middels de voordelen van lidmaatschap een aantrekkelijke, en vooral respectabele optie vormden voor hen die traditioneel gezien niet tot de elitesfeer behoorden, is historisch plausibel geworden.¹⁹⁵

De mogelijke aantrekkingskracht van *collegia* voor deze sociale klassen is onderzocht aan de hand van verschillende thema's in relatie tot een andere, bepalende sociale structuur uit de Romeinse samenleving, namelijk de traditionele *familia*; de vraag doorgaande de analyse was of *collegia* mogelijk een substituut, of aanvulling konden vormen voor familie, in het geval deze niet meer in het beeld van de privépersoon voorkwamen.

Een retrospectie op de gepresenteerde hoofdvraag lijkt hier een logische stap; op welke manieren konden de *collegia* uit Rome (en eventueel Ostia) een sociaal-emotionele aanvulling vormen op traditionele kernfamilies? Verschillende thema's zijn de revue gepasseerd; zo is hun funeraire aspect heroverwogen, is hun kansrijke sociale aard uitgelicht en is onderzocht of zij feitelijk, of enkel symbolisch overlapping kenden met *familia*.

¹⁹³ J.S. Kloppenborg, *Collegia and Thiasoi: Issues in Function, Taxonomy and Membership* in J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson ed., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London en New York, 1996) 16-30, aldaar 17, legt deze betitelingskwestie voor.

¹⁹⁴ Hopkins, *Death and Renewal*, 213-217.

¹⁹⁵ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 250, maar ook Venticinque, 'Family Affairs', 273.

Het is om verschillende redenen dan ook waarschijnlijk niet gegrond om te stellen dat *collegia* intentioneel een daadwerkelijk substituut vormden voor families van de sociaal-economische non-elite van Rome. Althans, dat kan aan de hand van de besproken thema's niet gesuggereerd worden. Geenszins namen *collegia* de primaire verantwoordelijkheden van de traditionele *familia* over; voor dat streven waren zij niet in het leven geroepen. Daar is én geen inscriptiebewijs voor gevonden én dat blijkt uit latere historiografische overwegingen ook niet het geval te zijn. Voor deze symbolische parallel vormt de traditionele Romeinse *familia* –wat eenvoudig gesteld– een te complex en omvattend fenomeen.

Desondanks zullen de groeperingen die in dit onderzoek onder de noemer van *collegia* onderzocht zijn, historici en andere wetenschappers blijven intrigeren. Inspanningen om hen te plaatsen en te typeren binnen de dynamiek van Rome zullen blijven volgen. Het is voor vervolgonderzoek van belang om uit te gaan van de multidimensionele aard van *collegia*. Want wanneer *collegia* slechts aan de hand van één enkel wetenschappelijke invalshoek onderzocht worden, wordt er zo afgedaan aan enerzijds hun eigentijdse aantrekkingskracht, en anderzijds hun dynamiek als historiografisch fenomeen.¹⁹⁶

De vergelijking tussen sociaal-economische (en andere) structuren uit de Oudheid en moderne constructies biedt uiteenlopende mogelijkheden om tot nieuwe historische inzichten te komen. Het is uit het groeiende historiografische corpus, en in bescheiden mate uit dit essay, gebleken dat hier methodologische voorwaarden aan verbonden zijn. Het is voor de historicus/-a in kwestie ten aller tijden zaak om afstand te bewaren en eigentijds begrip van die structuren te blijven onderscheiden. Dat geldt ook voor een vergelijking tussen antieke en moderne gevoelens van familie. *Familia* behelsde een zeer complexe set aan begrippen, verantwoordelijken en gevoelens, die lastig te typeren, laat staan volledig te begrijpen zijn; zeker indien eigen ideeën over familie geïntegreerd worden.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Zoals gesteld in bijvoorbeeld Perry, *The Roman Collegia*, en Verboven, 'Professional Collegia'.

¹⁹⁷ Wilson, 'Voluntary Associations' 13-14, maar ook Walker-Ramisch, 'Associations and the Damascus Document', 134.

Wat betreft historisch vervolgonderzoek bieden de *collegia* dan ook diverse mogelijkheden. Er zijn namelijk nog meer dan genoeg aspecten van dit complexe fenomeen die verder uitgelicht kunnen worden om het maatschappelijke, maar ook emotionele belang van de *collegia* te onderstrepen ten opzichte van andere (en latere) structuren.¹⁹⁸ Hoewel we gebonden zijn aan fragmentarische overlevering van bronnenmateriaal over al dan niet vrijgelaten slaven, zou hun positie binnen het *collegium* nog verder uitgelicht kunnen worden.¹⁹⁹ Ook de door Hemelrijk geïntroduceerde, en inmiddels verdergaande interesse voor de rol van vrouwen en ‘moeders’ binnen Romeinse *collegia* is het overwegen meer dan waard in het vormgeven van vervolgonderzoek. De dynamiek van deze groepen biedt kansen voor een verbeterd conceptueel begrip van het *collegiale*, associatieve fenomeen.

Een vastgestelde, universele *raison d'être* van Romeinse *collegia* laat waarschijnlijk nog lang op zich wachten. Waren de *collegia* sociaal, economisch of juist religieus van aard? Misschien moet het streven naar een universeel, geaccepteerde definitie geen doel op zich vormen; laten we vooral verder werken met de zaken die wel voorhanden liggen.

¹⁹⁸ Om nogmaals te refereren naar de analogieën met Middeleeuwse gildes en vroegmoderne vakbonden.

¹⁹⁹ Groen-Vallinga, *The Roman World of Work*, 244 stelt het probleem vast: “... few *collegiati* can be securely identified as slaves.”

Bibliografie en Gebruikte Bronnen

Inscripties

AE 2001, 879b

CIL 2, 3229

CIL 5, 4883

CIL 5. 7487

CIL 8. 24519

CIL 8. 20650

CIL 10. 7039

CIL 11, 1355

CIL 14.2112

CIL 14. 4569

Literatuur

Ausbüttel, F.M., *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches* (Kallmünz, 1982).

Batten, A.J., *Friendship in Antiquity* (Atlanta, 2017).

Bendlin, A., 'Associations, Funerals, Sociality and Roman Law: The Collegium of Diana and Antinous in Lanuvium (CIL 14.2112) Reconsidered' in: *Aposteldekret und Antikes Vereinswesen. Gemeinschaft und ihre Ordnung* (Tübingen, 2011) 207-296.

Binder, D.D., *Into the Temple Courts: The Place of the Synagogues in the Second Temple Period* (Atlanta, 1999), zoals genoteerd in A. Runesson ed., *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E. : A Source Book* (Leiden, 2008).

Broeckaert, W., 'Partners in Business: Roman Merchants and the Potential Advantages of Being a "Collegiatus"' in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn, K. Vandorpe en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011) 221-256.

-- 'Welcome to the Family! Marriage as a Business Strategy in the Roman Economy in: H. Drexhage, T. Mattern, R. Rollinger, K. Ruffing en C. Schäfer eds., *Marburger Beiträge Zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Leidorf, 2013) 41-66.

- Groen-Vallinga, M., *The Roman World of Work: Social Structures and the Urban Labour Market of Roman Italy in the First Three Centuries AD*, aldaar Chapter 5: *Non-Familial Labour Collectives* (PhD thesis Universiteit Leiden, 2017).
- Harland, P.A., 'Familial Dimensions of Group Identity: "Brothers (αδελφοί) in the Associations of the Greek East" in: *Journal of Biblical Literature* 124:3 (Atlanta, 2005), 491-513.
- Hemelrijk, E., 'Fictive Kinship as a Metaphor for Women's Civic Roles' in: *Hermes* 138:1 (Stuttgart, 2010) 455 – 469.
- 'Patronesses and "Mothers" of Roman Collegia' in: M. Teló ed., *Classical Antiquity* 27:1 (Berkeley, 2008) 115 – 162.
- Hopkins, K., *Death and Renewal: Sociological Studies in Roman History Volume 2* (Cambridge, 1983).
- Joshel, S.R., *Work, Identity and Legal Status at Rome: A Study of the Occupational Inscriptions* (Norman, 1992).
- Kloppenborg, J.S. 'Collegia and Thiasoi: Issues in Function, Taxonomy and Membership in J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson ed., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London en New York, 1996) 16-30.
- Ligt, L. de, 'Governmental Attitudes towards Markets and Collegia' in: E. Lo Cascio ed., *Mercati Permanenti e Mercati Periodici nel Mondo Romano* (Baro, 2000) 237-252.
- Liu, J. *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West* (online beschikbaar, Leiden, 2009).
- 'Group Membership, Trust Networks and Social Capital: A Critical Analysis' in C. Laes en K. Verboven eds., *Work Labour and Professions in the Roman World: Impact of Empire 23* (Leiden, 2016) 203-226.
- 'Professional Associations' in Paul Erdkamp ed., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 352-369.
- Lucassen J.M.W.G., Moor, T., de, en Zanden, J., van, *The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-Industrial Time* (Amsterdam, 2008).
- MacMullen, R., *Roman Social Relations 50 B.C. To A.D. 284*, (New Haven en London, 1974)
- Morley, N., 'Population Size and Social Structure' in: P. Erdkamp ed., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 29-44.
- Nijf, O.M. van, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East* (Amsterdam, 1997).

- Patterson, J.R., 'The *Collegia* and the Transformation of the Towns in Italy in the Second Century AD' in: Ecole Française de Rome ed., *L'Italie d'Auguste à Diocletien. Actes du Colloque International de Rome* (Rome, 1994) 227 – 238.
- 'Patronage, Collegia and Burial in Imperial Rome' in: S. Bassett ed., *Death in Towns, 100-1600* (Leicester, 1992) 15-27.
- Perry, J.S., 'Organized Societies: Collegia' in: M. Peachin ed., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford, digitaal gepubliceerd 2012) 499-515.
- *The Roman Collegia: The Modern Evolution of An Ancient Concept* (Leiden, 2006).
- Raaflaub, K.A., ed., *Social Struggles in Archaic Rome New Perspectives on the Conflict of the Orders (Expanded and Updated Version, Hoboken, 2005)*.
- Rawson, B., 'Family and Identity' in: Paul Erdkamp eds., *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (Cambridge, 2013) 93 – 110.
- 'Family Life among the Lower Classes at Rome in the First Two Centuries of the Empire' in: *Classical Philology* 61:2 (Chicago, 1966) 71-83.
- Saller, R.P., "'Familia, Domus", and the Roman Conception of the Family' in: *Phoenix* 38:4 (Toronto, 1984) 336-355.
- Sano, M., "Collegia Through Their Funeral Activities: New Light on Sociability in the Early Roman Empire" in: *Espacio, Tiempo y Forma Serie II: Historia Antigua* (Madrid, 2012) 393-414.
- Tacoma, L.E., *Moving Romans: Migration to Rome in the Principate* (Oxford, digitaal deels beschikbaar, 2016).
- Treggiari, S., 'Roman Social History: Recent Interpretations' in: *Social History / Histoire Sociale* 8:1 (Ottawa, 1973), 149–164.
- Venticinque, P., 'Family Affairs, Guild Regulations and Family Relationships in Roman Egypt' in: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 50:1 (Durham, 2010) 273 – 294.
- Verboven, K., 'Friendship among the Romans' in: M. Peachin ed., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford, digitaal gepubliceerd 2012) 404-421.-
- 'Professional Collegia : Guilds or Social Clubs?' in: W. Clarysse, M. Depauw, H. Hauben, G. Schepens, S. Schorn, K. Vandorpe en K. Verboven eds., *Ancient Society* 41:1 (Leuven, 2011) 187-195.
- 'The Associative Order: Status and Ethos among Roman Businessmen in Late Republic and Early Empire' in: *Athenaeum: Studi Periodici di Letteratura e Storia dell' Antichità* 95:1 (Pavia, 2007) 261-293.

Walker-Ramisch, S., 'Associations and the Damascus Document: A Sociological Analysis', in: J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson eds., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London/New York, 1996) 128-145.

Wilson, S.G., 'Voluntary Associations: An Overview', in: J.S. Kloppenborg en S.G. Wilson eds., *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London en New York, 1996) 1-14.

Websites

Ascough, R.A, Harland, P.A., Kloppenborg, J.S., *Associations in the Graeco-Roman World*, (geraadpleegd op 3 juli 2020)
<http://www.philipharland.com/greco-roman-associations/> .

Raddato, C 'The Natalis Antinoi and the collegium of Diana and Antinous in Lanuvium' (geraadpleegd 2 juli 2020) <https://followinghadrian.com/> .

The University of Manchester, 'Roman Social History – Some Bibliography' (geraadpleegd op 1 mei 2020)
<https://personalpages.manchester.ac.uk/staff/Tim.Parkin/romsochistbibl.html> .